

LEO MODENA
LEVELEI ÉS IRÁSAI

ADALÉK
AZ OLASZ ZSIDÓK ÉS A HÉBER MAGÁNSTILUS
TÖRTÉNETÉHEZ.

KÉZIRATOKBÓL KIADTA,
MAGYARÁZATOKKAL ÉS BEVEZETÉSSSEL ELLÁTTA

Dr. BLAU LAJOS
AZ ORSZ. RABBIKÉPZŐ-INTÉZET TANÁRA.

MÁSODIK (BEFEJEZŐ) RÉSZ.

BUDAPEST 1906.

Nyomatott Alkalay Adolf és Fia-nál Pozsonyban.

LEO MODENA
LEVELEI ÉS IRÁSAI

ADALÉK
AZ OLASZ ZSIDÓK ÉS A HÉBER MAGÁNSTILUS
TÖRTÉNETÉHEZ.

KÉZIRATOKBÓL KIADTA,
MAGYARÁZATOKKAL ÉS BEVEZETÉSEL ELLÁTTA

Dr. BLAU LAJOS
AZ ORSZ. RABBIKÉPZŐ-INTÉZET TANÁRA.

MÁSODIK (BEFEJEZŐ) RÉSZ.

BUDAPEST 1906.

Nyomatott Alkalay Adolf és Fia-nál Pozsonyban.

VIII.

Velencei rabbik 1550—1650.

Azon férfiak közül, kikkel Leó közeli vagy távoli összeköttetésben állott, különös figyelmet érdemelnek a velencei rabbik. Ezek részben elődei, részben kartársai voltak és ugyan ezért életrajzaikat külön fejezetben adjuk. A források némelyiknél felette gyengén folynak, de azért ezek a biográfiák teljesebbek mint azok, amelyek Nepi-Ghirondinál, az olasz rabbik történészeinél és másoknál találhatók. Persze csupán teljesebbek, de nem teljeseek, mert remélhető, hogy a tekintetbe jövő irodalom újabb átkutatásánál még több ismeretlen adat fog felszínre kerülni. A fősúlyt ezekre a konkrét adatokra vetettem és épe ezért a csekélyebbeket sem vettem meg. Költői történelmi képek bizonyára vonzóbbak, de nem tanulságosabbak.

Mindössze csupán hét életrajzot adok, mert azon velencei rabbikat, kik Leó leveleiben nem említettnek, mellőztem, mivelhogy életrajzaik nem tartoznak munkám keretébe. Épígy kizártam Azarja Figót és másokat, kikről a héber jegyzetekben már szó volt. Az e helyen tárgyalt rabbik nevei különböző csoportokban sűrűn találhatók döntvények, approbációk és hasonló iratok alatt, de nem tartottam szükségesnek, hogy ezeket a helyeket minden egyesnél felsoroljam, sem azt, hogy külön összeállítsam.

1.

Sámuel Jehuda Katzenellenbogen¹⁾.

Sámuel Jehuda nagyhírű tudóscsalád sarja, amely Németországból származott Olaszországba. Dédatyja Jehuda

¹⁾ Izsák Chajim Cantarini, פתח יצחק, Amsterdam 1685, p. 10 (K. őseiről is); שם הגדולים השלם ed. Krengel 35 a és 120 b; Ghirondi

1462 után Mainzból menekülni volt kénytelen és Paduában telepedett le, hol csakhamar rabbi lett és egyidejűleg az ottani, akkoriban világhírű egyetemen bölcsészeti előadásokat tartott. Az egyetem lépcsőházának falán még egy emberöltő előtt látható volt Jehuda képe. Utódja lett fia Ábrahám (1509), kinek Hanna nevű leányát nőül vette Méir, ki mint tanuló a nassau-i Katzenellenbogenból jött Paduába. Midőn Ábrahám 1525-ben meghalt, veje örökölte rabbiszékét, melyet 40 éven át 1565-ben bekövetkezett haláláig birt. A család őse Jehuda Minz (Mainz) és Méir Padua (מהר"ם מפאדוונה), korának legnagyobb rabbi-teknintélye, a Katzenellenbogen-családnak oly fényt kölcsönöztek, melynek sugarai elvilágítottak a Szentföldre, Német-, Magyar-Lengyel- és Oroszorszáig¹⁾.

Ezt a családi dicsőséget örökölte és gyarapította a mi Jehudánk²⁾, Méir fia, ki 1521-ben született Paduában. Élete Paduában és Velencében folyt le minden viszontagság nélkül. Atyja vezetése alatt tanulmányozta a talmudot és már kora

---

י"ב דרשות (hiányzik) ; Fürst II. 179 (hiányzik) ; 1022 אור החיים ; III. כרם חמד 94—96 ; CB 7047 ; Mortara 47 ; Eisenstadt—Wiener קדושים דעת, Petersburg 1897—1898, p. 82 k. és a מוזרת רבני איטליא függelékben p. 83 ; Kahan S., ענה עין אבות, Krakau 1903, p. 3 és p. XVII. A תולדות גדולי ישראל-ban hiányzik egy Katzenellenbogen S. J. cikk. Ezt csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy Ghironi ezt a cikket biográfiai művéből vette ki, midőn a כרם חמד-nek beküldte és azután nem pótolta. A Lampronti שמואל יהודה (חלק יצחק) sub הליצה fol. 25 a) említette שמואל יהודה azonos a mi S. J. Katzenellenbogenünkkel, mert a 27. kislév 1573-ból datált פסק aláírásában pusztán יודא שמואל áll és Lampronti אשכנזי-t csupán az okból teszi hozzá, mert közvetlenül utána ugyanabban az ügyben הספרדי מויניציאה-t idéz (337). Ghironi Lampronti idézete alapján egy Sámuel Jehuda Askenazi nevű külön velencei rabbit teremtett. Steinschneider már kérdi (CB 7047), vajjon Askenazi és Katzenellenbogen nem azonos-e?

¹⁾ A Minz-Padua-Katzenellenbogen családról, melynek tagjai mai napig élnek, egész irodalom létezik, a mely a דעת קדושים utolsó darabjában 87. lap fel van sorolva. V. ö. még alább Sál Wahnál.

²⁾ Így hitták tulajdonképen ősatyja után és Leó mindig így nevezi (lásd az indexet a héber részhez). A Sámuel melléknevet kétségtelenül valamely súlyos betegség alkalmával kapta, midőn a kor szokása szerint a beteg nevét megváltoztatták.

ifjúságában széles tudásra tett szert¹⁾. Egyéb ismereteket is szerzett és minden bizonynyal művelt ember volt, mint általában az olasz talmudisták. De tanulmányainak ezen oldaláról nincsenek közelebbi adataink. Tanulótársai közé tartozik Abtaljon Modena, Leó nagybátyja²⁾.

Házassága után is atyja házában maradt. Felesége, kiről csak a neve ismeretes (Ogla), egy fiúval és két leánynyal ajándékozta meg. Mindkét leánya Velencében ment férjhez³⁾. Az egyik Éliához, Eliezer Askenazi ismert rabbi és szerző fiához. Eliezer ugyanis egy ideig Velencében élt, honnan Posenbe került mint rabbi és Krakóban mint magánember halt meg 1586-ban⁴⁾. A második egy rokon, Joel Askenazi felesége lett⁵⁾. Jehuda egyetlen fia Sálul Wahl⁶⁾ volt, ki a monda szerint egy éjszakán át Lengyelország királya volt és aki a neves és elterjedt Katzenellenbogen nemzetség őse⁷⁾. Jehuda közelebbről nem ismeretes rokonságban volt Mózes Isserls (רמ"א) rabbival és általában azt állítják, hogy fiát, Sálul Wahlt, azért küldte Lengyelországba, hogy az ottani talmudiskolákban kiképezze magát. De ezt az állítást nem fogadhatjuk el, ha meggondoljuk, hogy Sálul legalább 20 éves volt, midőn nagyatyja meghalt, kit a lengyel talmudisták is, mint Isserls és mások, a legmagasabb talmudtekintélynek ismertek el. Valószínűbb, hogy Sálul mint pénzember került Lengyelországba, minthogy akkortájt a velencei és a lengyel zsidók élénk, főképp pénzügyi természetű üzleti összeköttetésben

1) Atyja döntvénygyűjteményének 9. számában Baruch Uziel Mantuából ויניק וחכים-nevezi.

2) II. 41, 1. jegyzet. Vajjon Ábrahám Portaleone tanulótársa volt-e, mint דעת קדושים 82 állítatik, nagyon kétes, mert Jehuda 21 évvel volt idősebb Ábrahámnál (szül. 1542-ben, Mortara 5 szerint).

3) ענה עין אבות XVII. lap, 113. szám; II. 95, 4. j.

4) דעת קדושים 84; II. 95, 4. j. Míve מעשי ה' Velencében nyomtatott ki 1583-ban és több kiadást ért.

5) ד"ק I. c.

6) A róla szóló irodalom fel van sorolva דעת קדושים 83. l. A főmunka Carmoly שאול גדולת-ja. A mondát utóljára Bloch Ph. világította meg (Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen IV (1888) 233—255). L. még héber rész 188. l. 2. j.

7) V. ö. ענה עין אבות 30, 112. szám.

állottak egymással. Tényleg úgy Méir Padua, mint fia Jehuda gazdagok voltak¹⁾, mely körülmény a Sálul Wahl köré fonódott mondából is kicsillámlik: Radziwill herceget, Sálul pártfogóját, a paduai rabbi segítette ki pénzzavarából²⁾. Isserls rokona volt ugyan Katzenellenbogennek³⁾, de sehol sincs arról szó, hogy Sálul Isserls tanítványa volt. Mellesleg megjegyezzük, hogy Sálul egy percig sem volt lengyel király, mert ezt a tényt Leó nem hallgatta volna el a Jehuda fölött tartott gyászbeszédében, hol Sálul is felemlíti⁴⁾.

Hogy Jehuda mikor lett velencei rabbi, nem ismeretes, de biztos, hogy 1546-ban már a rabbiság tagja volt, még pedig a legfiatalabb⁵⁾. A velencei köztársaság főrabbija ebben az időben Jehuda atyja, Méir Padua volt, ki ezt a méltóságot élete végéig (1565) megtartotta⁶⁾. E szerint Jehuda legkorábban 1565-ben lehetett Velencében valóságos főrabbivá. A sokféle rabbiteendők mellett is oly széleskörű tanítói működést fejtett ki, mint senki más az egykorú olasz rabbik között. Tanítványai közé tartoznak Jehuda Fano kivételével az összes velencei rabbik, kiknek életrajzai itt következnek, továbbá Ab-taljon Consigli rovigoi rabbi (מקיה ישראל 81b), ki iskolájában

¹⁾ מדבר יהודה 68b.

²⁾ גרולת שאול; Bloch l. c. 236.

³⁾ ועתה שמעתי ותרנו בטני כי נפטר: 6. szám (46a Lemberg): תשובות הרמ"א; בקראקא קרובי הגאון כמהר"ר משה איסרלן ז"ל 41. szám elején: שארי הישיש הגאון מהר"ר מאיר מפדוואה; az 51. szám Méir Padua responzuma. V. ö. még u. o. 48 végét.

⁴⁾ כי הניח בן אשר לשמע און שמענו: 68b מדבר יהודה csupán ez áll: דיותו בעל בעמיו נכבד מאד; Bloch l. c. 249.

⁵⁾ Isserls már említett 51. responzumában, a mely 1562 után íródott (64a, col. a ed. Hanau 1710: וזה היה שבט שכ"ב), de 1546-ban keletkezett perről szól. Méir Padua azt beszéli, hogy József orvost az összes velencei rabbik elé idézték: והם האלוף מהר"ר זעליקמאן סג"ל ז"ל [Zelmelin Levi] והאלוף מהר"ר קפמאן צוויידה (צוויידאל?) ובני מהר"ר יהודה י"צ. Leó szavaiból (II, 12. l., 4. sor) az következethető, hogy Zelmelin Levi halála után Jehuda lett Velence első rabbija.

⁶⁾ J. h. 64a, col. a. Isserls ugyanabban az ügyben 52 végén a következőt mondja Méir Paduáról: . . . גאון עולם זקן בן שמונים לגבורה. הגאון אב"ד של מדינות ויניווייה.

Jehuda képét kifüggesztette, Jakob Heilbronn Paduában, a Nachlath Jakob szerzője (pl. 37. szám) és mások¹⁾.

A szó talmudi értelmében Jehudát egész Olaszország rabbinikus tanítójának tekinthetjük, mert bonyolult ügyekben és heves viszályoknál — régi időkben mindennapi jelenségek — az egész országból hozzá fordultak, mint első tekintélyhez. Ő volt a mindenki által tisztelt mester, nemcsak állásánál, mint a leghiresebb község feje, hanem még inkább széles és mély talmudtudásánál és aranytiszta jelleménél fogva. Sohasem fordultak hozzá hiába döntésért, mert kötelességérzete nem ismert kényelmi tekinteteket és igazságérzete nem tekintett személyre. Nemcsak Velencében, hanem messzire határain túl is ő volt a béke oszlopa²⁾. Talmudi dolgozatai, melyeknek ki nyomását tanítványa, Áser Parenz, 12 válogatott prédikációjának kiadója, kilátásba helyezte, nem bocsáttattak ugyan

¹⁾ Több Rapoportról jegyzi meg Carmoly 8. העורבים ובני יונה c. háromnyelvű Dávid de Pomis 1587 elején (כ"א שבט ש"מ"ז) szótárának előszavában a velencei községről és kiváló férfairól a következőt mondja, a mi az itt következő biográfiák szempontjából is felette fontos.

האמנם שפתי לא אכלה מלספר קצת שבח אנשים שלמים אשר מצאתי ביניהם רודפי צדק ושונאי בצע נדיבי עמים אנשים ראשי אלפי ישראל והם ארבעה בני שמחה קאלימאנו ובנים איש תבונות הבחור הנחמד והחכם כמר' ברוך קאלימ"אן. משפחת סאראוואל אשר בה כמהר"ר יהודה יודוהו כחתי ויהללו את שמו על אשר בו מעלות המדות ומעלות שכליות וראוי לברך כל פטר רחם אשר הוליד בן משכיל כמוהו גם ארבעה בני גרישיני הם מאצילי בני ישראל ובה החכם כמר' גרשין ובנו, גם בני לוציאטו מיוחסים הם, ופרו ורבו בעשר וכבוד ובפרט הקצין חשוב ונורא כמר' יצחק בן החכם כ"מהר לוצי"ן ע"ה והחכם כמר' דוד וכמר' יעקב אחיו ומשפחות אחרות נמצאות פה וינציאה מיוחסו ובפרט משפחת צירטאל (צ"ל ציויטאל) חשובה וגדולה ובה כמהר"ר אביגדוד הגדול בדור וחכמים אחרים אשכנזים זולתם כמו כמר' שמחה גרשוני וכמר' משה מרור וכמר' גבריאל בן כמהר"ר מאיר בקי בגמרה וכמר' שלמה ספורנו בן חכם ישמח אביו ואמו וכלם קבלו מהנורא שמו בכל הארץ. מהר"ר יהודה קצנאילנבגן שעל פיו ישק כל בעל ריב ודבריו נשמעים כדברי אלקים חיים ואין מי שיסרב לו כמוטל לעשות כי אין חקר לתבונתו וישקיט כל ריב ומדון והוא אב בית דין ועמו איש קדוש ונורא כמהר"ר יעקב בר אברהם ברוך כהן ועליו יצדק שפתי כהן ישמרו דעת כי לא ישקר ולא יזכב באמונתו ועמם הוט המשול"ש אשר לא במהרה ינתק כמהר"ר אביגדוד הנ"ל ודי בזה.

²⁾ V. ö. az utolsó jegyzetet és Nachlath Jakob 22. szám.

közre és nem is maradtak meg, de azért responzumaiból és approbációiból, melyek kinyomott és kéziratós művekben el vannak szórva, még felismerhetjük a kiváló respondenst és talmudistát.

Összeállítom itt előttem ismeretes döntvényeinek listáját, amely természetesen teljességre nem tart számot. Isserls Mózes responzumgyűjteményében a 23, 70 és 127—130 számok Jehudától származnak¹⁾ és a 28. számban is említetik. Salomon Luria responzumgyűjteményében Jehudáé a 6. és 49. szám és a Nachlath Jakob nevű gyűjteményben a 14. (1582), 17. (1590), 22. (1591), 35. (1595, asztronómia) számok, melyekhez a 24-iket is számíthatjuk. A זרע אנשים c. gyűjtemény 34. és 35. számában J. megtiltja, hogy torzszülött hullákat belépti díjért mutogassanak, minthogy minden holtat el kell temetni (1557). A kinyomottaknál számosabbak a még létező ki nem nyomott döntvények és approbációk, melyeknél azonban némelykor kétes, hogy két helyen feljegyzettek nem azonosak-e? A legtöbb most Budapesten van a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, hova a Kaufmann kéziratgyűjteménye került, melynek törzsét a Mortara által Mantuában gyűjtött kéziratok alkotják. Az imént megjelent Weisz-féle katalógus responzumoknál és egyebeknél a Katzenellenbogen nevét a következő számok alatt említi: 115; 116; 151, 40; 152, 211, 238, 243; 153, 7, 10, 11; 155, 31; 156, 44²⁾. Abban a 318 számból álló responzumgyűjteményben, melyet Józsuá Fermi a 16. században Anconában állított össze és a melyet C. G. Montefiore a Revue des études juives X. kötetében ismertetett, öt darab származik Jehudától, t. i. a 3., 34., 144.³⁾, 284. és

¹⁾ Fürst II. 179 azt mondja, hogy Jehuda responzumai »atyjáéi közé (126—130 számok) vétettek fel«. Világos, hogy a שו"ת הרמ"א összetévesztette a שו"ת מהר"ם מפאדובה-val, noha az utóbbi csupán 89 számot foglal magában. Méir Paduától ered a שו"ת הרמ"א-ban a 90. sz. (V. ö. 89 végét és 28. sz.).

²⁾ Mortara »Notizie etc.« c. alatt (külön lenyomat a »Mosè« c. olasz folyóirat 1882. évf.-ből) több kéziratot ismertetett. A Katzenellenbogen nevet többször jegyeztem ki, de azt hiszem, hogy az illető kéziratok azonosak a Weisz által katalógizáltakal.

³⁾ Jakob Coen és Abigdor Civald is aláírták. מרייו (9. sz.) = Reggio.

286. szám. Döntvényeiben a rabbinikus források egyszerű értelméből és a logikai analógiától vezéreltette magát. Az akkor körülbelül félszázados szőrszálhasogató módszert, melynek feltalálóját atyja személyesen ismerte, de nem követte, Jehuda kárhoztatta, miről tanítványa Abtaljon Consigli értesít bennünket¹).

Mint hogy Jehuda általánosan elismert tekintélylyel bírt, érthető, hogy önként vagy felszólításra Velencén kívül eső ügyekben is felemelte jelentős szavát. Az *Azarja de Rossi Meór Énajim*-ja elleni harcban ő volt a vezér; 1574 niszán 4-én e mű elterjedésének meggátlása céljából 11 velencei rabbi és előljáró támogatásával tilalmat bocsátott ki, melyhez sok község csatlakozott²). Jehuda világi ismeretekkel — ismeretekről a profán szót sohasem volna szabad használni — is bírt és egy ízben prédikációjában a bölcsészekről és a lélek halhatatlanságáról értekezik (»12 darása« 7. szám). Vakbuzgó sem volt, de azt az éles kritikát, melyet az orthodox zsidók között először de Rossi gyakorolt a talmud felett nem viselhette el. Véleménye volt a rovigoi mikvaviszály tengelye (IX. fej.). Kiadásunk 10. (12. lap), 40., 66. és 101. számai egyes esetek mindennapi rabbinikus gyakorlatából. A Carmi-családhoz intézett levél (102) szintén ide tartozik, mert bizonyára Jehuda nevében íródott.

»A sok községért való működés«, melyet Leó gyászbeszédében külön kiemel, nem vonatkozik Jehuda személyes tevékenységére sok községben, hanem az érintett működésre a távolból. De főgondját természetesen a velencei község képezte, melynek sokféle terhét vállaira vette. Nemcsak vallási, hanem világi vezére és tanácsadója is volt. Pazarul szórta

¹ שהוא אומר כי רבים מן החכמים והגדולים 2. פלגי מים 1) טועים בזה בחברם פסקים ע"פ כה החריפות והפלפול ולא בן הוא המדה כי הפסקים צריכים להיות נעשים ונזכרים על קו היושר וההוקש לדמות מלתא למלתא בדברים ישרים ופשוטים ולא בדיוקים ופלפולים בארחות עקלקלות.

²) Kaufmann, *Revue des études juives* XXXIII. 77—87. A פסק a 83. lapon le van nyomtatva. Jakob Coen, Abigdor Civalal és Ben-zion Carfati nincsenek az aláírók között, 1574-ben tehát nem voltak még a rabbiság tagjai.

tudását és vagyonát¹⁾ és mindenki számára volt vigasztaló vagy oktató szava. Prédikátor is volt, de legszebb prédikációja az volt, melyet hívei előtt, kiket egyetemlegesen szívébe zárt, évtizedeken át leélt. A sziv és elme eme gazdag adományai Jehuda személyében impozáns külsővel párosultak, amely első tekintetre elárulta a kiváló férfiút²⁾

Szép bizonyíték még Jehuda önzetlen jelleme mellett a 104-dik levél, melyben egy neki adott kedvezményt nem fogad el³⁾.

Jehuda talmudi értekezéseinek Leó által a gyászgyűlekezet előtt bejelentett közeli kiadása sohasem jelent meg. A kéziratok bizonyára a nyomdász kezeibe kerültek és épp ez oknál fogva valamennyien elvesztek, midőn a kinyomatás abban maradt, holott a véleményekből és döntvényekből, mint fent kimutattuk, egy töredék, habár csak csekély, az utókorra átöröklődött.

Jehuda talmudtudománya azért meg van örökítve Maimonides Misné-Tóra kiadásában, melyet atyjával együtt ren-

¹⁾ Pestisjárvány idején a szabadban tartott beszédet (Zalman Coen mantuai tudósról) és beszéde végén jelentékeny összeget ajánlott fel a szegények számára. (Prédikációgyűjteményének 11. száma.)

²⁾ Leó gyászbeszédében (68b) azt mondja, hogy Jehuda patriarcha mind hét tulajdonsága Jehuda Katzenellenbogenben is együtt volt: כל יודעו ומכירו יודע כי היה תוארו ומראהו כמראה איש האלוקים נורא מאד וכל מי שלא ראהו מימיו היה אומר בפגעו בו כי הוא זה . . . . ואשר פעל ועשה בימיו בקהלות רבות (וכאן הארכתי בשבחיו הרבה) ובפרט אשר נשא בכחו הגדול משא כל הקהל הזה כמה שנים בהיראות איסור והתר ושיב גיטין וקדושין ודיינות וערכים ועצות ודרשות ואזהרות וגם כל תפוצות ישראל . . . העושר גם פה אין רצוני על עושר זהב וכסף הגם כי אף מזה חננו הי צרכו די והותר אך מעושר החכמות ובקיאות כולל בתוריות וחצוניות ולא דבר אדם מעולם עמו אשר הלך מלפניו ריקם מאיזה לימוד או חרוש או צחות כפי כח המקבל . . . . ומפני שמו נחתו כל אפסי ארץ ולפני כבוד ענוה כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו מלדבר עם כל אדם. החכמה בזה לא אוציא אמרים פן אהיה כמעיד על היות מים בים ועפר בארץ גם כי מחלקי חכמתו יתראו בשטותיו אשר חבר בצאתם מהרה לאורה בעה"י ובררשותיו המודפסות ובכמה תשובות שאלות אין מספר . . . . מלבד חתניו לוקחי בנותיו ובני בנות הרי הן כבנות כלם אנשי שם גם הבנים תלמידים קרואים A fent (92, 4) בנים אשר הם] עתה גאוני עולם שהיו למאורות לנגד עינינו. már idézett hely Jehuda fiáról, Saul Wahl-ról, előtt áll.

³⁾ Fent 35. l.

dezett (Velenca 1550—1551) és Jakob ben Aser Turjának József Karo Béth Jóséfjával való kiadásában¹⁾. Karo Jehudát felette nagyra becsülte, úgy hogy néhány saját művének kéziratát neki küldte, melyek azonban az őket hozó hajó egyéb javaival kalózok kezeibe estek. Egy levélben Karo más műveket is ígér neki²⁾. Jehuda, mint sok más korabeli tudós, könyvkereskedéssel is foglalkozik. Egy ízben Mózes Isserlsnek Alfasi sabionettai kiadásából ötven példányt ajánl fel. Az előbb említett két kiadás szintén üzleti vállalkozásnak tekintendő. Midőn ugyanabban az évben a Misné-Tórát Velenca-ben más is kinyomatta, a lengyel rabbik az új kiadás ellen anathémát bocsátottak ki.

Az egyetlen mű, mely Jehudától ki van nyomva, a már többször említett prédikációgyűjtemény, melyet tanítványa Áser Parenz adott ki³⁾. Niszim Gerundi prédikációgyűjteményének mintájára tizenkét beszédet tartalmaz és még Jehuda életében került ki sajtó alól (Velenca, 1594). Másodsor Lembergben lett kinyomtatva (1798) és harmadszor Varsóban (1875) némileg megváltozott címmel⁴⁾. A kiadó kiválasztott négy szombati prédikációt (1, 2, 8, 9), hat emlékbeszédet (Juda Muscato 3, Izsák Foa 5, Mózes Isseris 6, József Karo 10, Zalman Katz Mantuából 11, névtelen tudós ifjú 12) és két üdvözlőbeszédet⁵⁾. Tulajdonképpen nem beszédek, hanem csupán kivonatok, melyeket Jehuda maga készített ugyan, de azért a szerző szónoki képességeiről nem adnak tiszta képet. Előtérben bibliai és talmudi értelmezések állanak ugyan, de azért a szónok sokat bölcsekedik, a mi mind Jehudára, mind pedig az akkori velencai községre jellemző. Nemcsak a zsidó vallásbölcészeket idézgeti, hanem a bölcészekről általában is beszél.

¹⁾ CB 9191.

²⁾ ב דרשות 56 a (Emlékbeszéd Karo József felett).

³⁾ שנים עשר דרשות מדרשות החכם הכולל כמהר"ר שמואל יודא נר"ו בן הרב הגדול בישראל נודע שמו כמהר"ר מאיר ז"ל קצנאילנבוגן מק"ק פאדווא זיניציאה שנת ושמ"ה לפ"ק.

⁴⁾ שנים עשר דרושים להרב מהר"י מינץ וכו'.

⁵⁾ Chábercímet ad Sámuel Gerassininek (4) és Nehemia Saraválnak (7).

Paulus Weidnerus kikeresztelkedett zsidó orvos »Loca praecipua fidei Christianae collecta et explicata nunc autem recognita et multis accessionibus locupletata« (Wien 1562) című művében előrebocsájt egy »Epistola exhortatoria (praesertim, ad doctissimum virum Rabbi Jehudam Venetijs habitantem) scripta etc«, melyet minden zsidó magához intézettnek teknitsen. Az ezután következő héber levél oly címmel kezdődik, mely csakis a mi Jehudánkra illik¹⁾ és nem kételkedem abban, hogy Weidnerus tényleg őt tartotta szem előtt. A bevezetésben megjegyzi, hogy a zsidók rossz szemmel néznek reá, ámbátor ő népéhez mindig vonzódott és sok zsidón segített. A német-rabbinikus stílusban tartott levél folyamán, amely egyébkép nyelvileg hibás és tárgyilag egészen üres, Jehudát sűrűn aposztrofálja מִכִּיתָ címmel és felszólítja, hogy foglalkozzék a már megjelent messiás kérdésével. Végül W. azt reméli, hogy Jehuda Istenhez fog fohászolni, hogy vegye el tőle kőszivét és adjon helyébe hússzivet, hogy az igazságot megismerhesse. Továbbá azt reméli W., hogy Jehuda az ő művét tanulmányozni fogja²⁾.

A héber levél után, melynek tartalma egy szűkebb hátsámban keresztény olvasók számára átalakítva latinul kivonatoltatik, »a jámbor olvasó«-hoz intézett előszó következik, melyben Weidner mindenekelőtt bocsánatot kér az előző »héber« miatt. Ez a zsidókhöz van intézve és főképp azt a levelet tartalmazza, melyet az imént Juda, Velence tudós rabbi-jához intézett³⁾. A zsidók áttérése miatt ellenségei, de azért

1) לאיש אשר פיו ידבר חכמות והגות לבו תבונות אליו אקריב מנחת
בקוירי שלום הלא הוא הגדול בכבוד שמו הוא מכבד את מקומו נשיא נשיאי
עמו הנקרא מהר"ר יהודה יצ"ו.

2) ולא אאריך כי תקותי שי'מ'כית' יעיין זה ספרי (!) ותהי בפיו של מ'כית' 2)
כדבש למתוק וימצא בו מנוחה ונסו יגון ואנחה ובכל לבי על גליון אצפה מצופה
בצוף ומתק אמרי נועם דבש וחלב תחת לשון של מ'כית' לשון הזהב והאדרת.
ובזה תסובינה אלומות שלומי ותשתחוינה לעומת פני מ'כית' ועם שימת פקודת.
מעם מ'כית' לשלום אני הוא המדבר ואהבה יחיה הנרצע בדלת אהבתך להיות
ל'מ'כית' לעבד עולם פויל ויידנער צעיר הרופאים.

A levél typográfiai szempontból is érdekes.

3) ac imprimis Epistolam quandam, quam recens scripsi ad doctissimum virum Rabbi Judam Venetijs agentem, quâ in superiore

megtérítené őket. Ez különösen a tudós rabbi Juda segítségével történhetne, mivel régi barátságban él és kinek könyvének példányaival egy levelet küldött Velencébe. Reméli, hogy Juda az ő könyvét olvasni fogja és másoktól sem fogja megvonni¹⁾. Bárhogy gondolkozunk Weidner állításairól, mindenesetre Juda messzeterjedő híreről tesznek tanuságot.

Jehuda 1597. niszán 6-án halt meg Velencében és Paduában lett eltemetve. Sirjánál mai napig imádkoznak. Sirfelirata megjelent Kóchbé Jiczchak XV. 15, Keneszeth Jiszráel (Rabinowitz) III. 11. szám. Felesége Ogla (Abigajil) meghalt 1594-ben. Sirfelirata kinyomatott egy kezemben levő sirfeliratgyűjteményben, de ez idő szerint nem állapíthatom meg a könyv szerzőjét.

2.

Jakob ben Ábrahám Bárukh Coen²⁾.

Jakob Coen, ki nem tévesztendő össze Jakob ben Ábrahám Salomo Coennel, ki kortársa volt és szintén Velencében élt³⁾, 1589-ben S. J. Katzenellenbogen négytagú rabbikollégiumában a második helyet foglalta el, ki három kortársával elmentében a rovigói fürdőt rituális szempontból tilosnak tartotta⁴⁾. Fiai bizonyára nem voltak, mert Leó gyászbeszédében

proxima aeditione coactus fui, pretermittere, Characterû Hebraicorum inopia, quoniam magna difficultate vix pauculi, tunc parabatur, propter temporis angustiam.

¹⁾ *Porro ea ratione ac via me id commodissimè, quod volui consequuturum putavi, si videlicet ad doctissimû eruditione ac sapientia praestantissimû virum Rabbi Judam, quam paulò ante dixi Epistolam vna cum meis Exemplaribus Venetias mitterem, cum quo vetus mihi intercessit familiaritas consuetudoq. Itaq. fretus illius prudentia, humanitate et candore singulari, confido literas meas, non parui ponderis apud eum futuras esse, vt quantumuis alioqui à Christiana nostra Religione abhorreat, libellum tamen meum, in meam gratiam euoluat ipse, et alijs quoq. legendam communicet exhibeatq.*

²⁾ Jegyzetek róla Nepi-Ghirondi 173. lap, 73. szám; Mortara 14, hol »sec. 17« sec. 16-ra javítandó.

³⁾ Mortara l. c.

⁴⁾ גם מד' חברים שהיו כמהר"ר ש"ק : (Ven. 1607) p. 7a : הגדול ר"מ כמהר"ר יעקב אברהם ברוך כ"ץ שני לו כמהר"ר אבינודור ציוודאל

csupán nővére fiait említi, a tekintélyes Calimani testvéreket¹⁾, Leó jellemzése szerint Jakob jótékony, szerény és nagytudományú férfiú volt. Moisé Gerassini és David Luzzatto társaságában 1578—1583 években egy Porto gruaroiban megvásárlandó zsidó temető ügyében tárgyalásokat folytatott²⁾. A rabbiságra, úgy látszik, csak akkor adta magát, midőn vagyonát elvesztette³⁾. Dávid de Pomis őt is említi a Czemach Dávid előszavában és Sámuel Aboab רב ר שמואל c. responzumgyűjteményében a 2. szám egyik véleményét tartalmazza. Sok tanítványa volt és számos döntvényt adott (Midbar Jehuda). Meghalt 1596 sebat 12-én péntek délután, talán 60 éves korában. Sirfelirata, melyet Leó készített és Divánjába bekebelezett (191. sz.), a velencei régi temetőben még jókarban megmaradt sirkövén könnyen olvasható, honnan 1905 december 31-én lemásoltam. Így hangzik:

יזל כטל כל איש בכיה כצפרים הנאהזות
 יבכה אנוש שומע זאת כי יעקב בחר לו יה
 הנה פאר כל ישראל הוכה כעשב וייבש
 ולעת כאב גולת האל אם סר צרי מי זה יהבש
 זורש כצפיחית בדבש תורה ומעם תושיה
 הורד גאון כל העדה חסיד ובעל נסיון
 מורה בצדק לתעודה קדוש והוא כהן עליון
 מחסה לכל עני אביון קמח וסולת בנקייה
 נפטר בערב השבת בשבט שנים עשר יום בו
 השנ"ז אזי רוחו ישבת שקול כמו ששים
 החכם השלם הגאון כמהר"ר יעקב
 בכמ"ר אברהם ברוך זכה תנצב"ה.

שלישי וכמהר"ר בן ציון צרפתי נר"ו רביעי נתאמת לנו שהרב השני כ"ץ לא הסכים כלל . . . וכך ספרו לי קרובי הרב כ"ג זצ"ל שהוא לא הסכים מעולם. Katzenellenbogen J. negyedik prédikációja végén azt mondja, hogy a chábercím megadása Gerassininek Jakobot (האלוף כמהר"ר יעקב) vagy Cividalt illette volna meg, minthogy ők G. tanítói voltak.

מיוחס במשפחתו בכל צד זרעו לברכה והנה: p. 61b מדבר יהודה¹⁾ אתנו בני אחותו בנים דומים לאחי האם ראשי קהלינו כולם אנשים אחים הרוזנים בני קאלי מאני יצ"ו.

²⁾ Schiavi, Nuova Antologia, vol. XLVII. 497; héber rész 72.

³⁾ אשר מקנהו פרץ באר"ן בכסף וזהב הן אחרי אשר: 62a מדבר יהודה. Talán erre a körülményre céloz sirfeliratának ezen kitétele: ובעל נסיון.

3.

Abigdor Civalal¹⁾.

A Civalal család ezidőtájt sok tagot számlált. Rafael Civalal, Abigdor öccse, 1573 december 11-én lett rabbino maggiore és Mantuában élt²⁾. Jehuda Muscato »Kól Jehuda« nevű Kuzarikommentárját (Velence 1590) az előszó szerint a két Civalal testvér és Leb Saraval kívánságára írta. Egy ismeretlen szerző művét Rafaelnek ajánlotta, de ez a mű valószínűleg soha sem lett kinyomatva³⁾. 1600 körül két fivér vagyonfelosztása ügyében döntött⁴⁾, a mi talán alapúl szolgált ama pamflétnek, mely ellen a testvére, Abigdor, által vezetett velencei rabbiság erélyesen fellépett⁵⁾.

Mordechai ben Simson Civalal meghalt Velencében 1602-ben⁶⁾. Mózes Civalal Izsák Gerson|Chakham veje volt⁷⁾. Hogy ez a két Civalal Abigdorhoz milyen rokonsági viszonyban állt, nem ismeretes. A. fia Ábrahám jómodú ember volt⁸⁾, mint valószínűleg az egész család. József Morteira Abigdor unokaöccse volt⁹⁾. A család nemcsak nagyszámú volt, hanem felette tekintélyes is és általánosan tisztelt feje Abigdor volt, a mit de Pomis a többször említett előszóban kiemel¹⁰⁾.

Abigdor életfolyásáról csak keveset tudunk. S. J. Katzenellenbogen tanítványa volt, kit mély tisztelettel vett körül. 1580-ban már a rabbiság tagja volt, mert ebben az évben Katzenellenbogen után ő is aláír egy ítéletet, melyet a ferrarai

1) Nepi-Ghirondi 17. lap, 34. sz.; CB 4167; OCh 15; Fürst III. 554; Mortara 13.

2) Mortara i. h.

3) II. 110. sz.

4) על שטר חלוקה Ven. 1600.

5) II. 210—214.

6) Leó Divánja 101. sz. ש"ב כ"ו תשרי ש"כ"ב helyett olvasandó ש"ב

7) Ugyanott 351. Mózes felesége mh. 1622-ben.

8) II. 161. Ábrahám felesége Vöglen mh. 1615 elul 19-én és fia Simson 1616 tisri 7-én (Divan 259 és 260 = ל"א 163 és 164). Rachel C. ל"א 118.

9) II. 115.

10) Lásd fent 93, 1.

rabbiság egy örökösödési ügyben hozott¹⁾. Négy évvel később neve egy hozzájárulás alatt szintén a második helyen áll²⁾, egy harmadik hozzájárulás alatt pedig harmadik helyen, mert előtte Katzenellenbogen és Coen aláírásai találhatók³⁾. Midőn 1597-ben tanítója meghalt, C. lett Velence első rabbija. A rovigói fürdő ügyében közzétett döntvénygyűjteményben az ő döntvénye első helyen áll⁴⁾. Öt responzumát tanítványa Jakob Heilbronn nyomatta ki Nachlath Jakob c. művében (Padua 1628), melyek közül az egyik 1590-ben kelt (24, 27, 30, 34 és 38 sz.). Egy responzum található Keneszeth Hagedóla 468 és aláírása nem ritkán approbációk és más irások alatt. A szent föld szegényei körül nagy érdemeket szerzett⁵⁾. Békeszerető férfiú volt, minek egyik tanúsága békítő fellépése az Archevolti-Luria viszályban⁶⁾. Leó jellemzése szerint élesesű talmudista volt, kinek helyeslő aláírását sokan kivánták, továbbá ügyes szónok és fáradhatatlan tanító⁷⁾. C. 5362 chesvan 18-án (1601 őszén) halt meg és Paduában lett eltemetve. Sirkövére a Leó által készített és Midbar Jehuda 77b kinyomatott feliratot vésték be⁸⁾. Jakob Heilbronn tanítója halálára zsidó-német gyászdalt költött⁹⁾.

1) Mosè VI. (1883) 263, 10. sz. Lásd most Weisz, Katalog 152. sz., 238. darab.

2) I. h. 264, 23. A harmadik Bencion ben Rafael Carfati.

3) I. h. 22. sz.

4) משבית מלחמות Ven. 1606.

5) Lásd alább 106, 5.

6) II. 162—166.

7) Gyászbeszéd Midbar Jehuda 76 a. Ezekben a szavakban **קבוצים** **היה חותם כתבים קבוצים** szó tanítványa Izsák ben Jakob imagyújteményére céloz (CB 2467a, 4167, 5358 sz.).

8) A sírfelirat Leó Divánjának 102. számában is megvan. Az elhalálozás éve **שנ"ה ב"ה** = 362 = 1601.

9) CB 5538, 1.

4.

Bencion Carfati¹⁾.

A Franciaországból származó zsidók nevük után a Carfati szót tették²⁾ és azért nehéz megállapítani, hogy a sok Carfati közül melyek tartoztak egy családhoz. Velencében magában 1588-ban élt egy Carfati, a ki a selyemszövés terén valamit feltalált, és egy másik 1660 körül³⁾. Bencion kortársa volt még két hasonnevű Carfati, kik közül az egyik orvos volt és néhány nappal a mi Bencionunk előtt halt meg⁴⁾, egy harmadikat pedig Éliának híttak⁵⁾. Hogy ezek a mi Bencionunkkal rokonságban állottak-e, nem ismeretes⁶⁾. B. családi viszonyairól majdnem semmit sem tudunk. Feltűnő, hogy aláírásában atyját, kit Rafaelnek híttak, nem nevezi — csupán egyszer olvastam — és hogy ez B. sírfeliratában is hiányzik⁷⁾.

¹⁾ Nepi-Ghirondi 55. lap, 9. szám; Michael, אור החיים 614; Soave, Corriere 1876. évf. 9. l.; Berliner, לחות אבנים 13 (16 és köv. l.).

²⁾ Zunz, Zur Gesch. 531; Berliner Gesch. II. 97. 1500-ban Róma 11 zsinagógája közül az egyik כנסת צרפתיים volt (Vogelstein-Rieger II. 132).

³⁾ Schiavi, Nuova Antologia XXVIII. 504. köv.

⁴⁾ Soave l. c.; ל"א p. 17.

⁵⁾ Leó Divánja 127. szám.

⁶⁾ VII. Kelemen 1530. nov. 13-án Izsák C.-nak megadja a jogot, hogy az orvosi gyakorlatot szabadon folytathassa (Stern, Urkundliche Beiträge 74. szám). Régi és új Carfatik említettnek REJ XXIX. 145; XXX. 52—64 (1383); Hebr. Bibliographie XV. 93; XVI 131; MS 42, 466; 49, 58 (Abr. Wallich ממשפחות צרפתיים). A Wallich család Olaszvagy Franciaországból származott (Löwenstein l. c.).

⁷⁾ A sírfeliratot Leó készítette és ל"א 13. szám alatt ki van nyomtatva. Az utolsóelőtti sor emez értelmetlen mondatát אמר לשלחן a velencei régi zsidótemetőben még jó állapotban megmaradt sírkő után ל"שחק-ra javítom. A Nepi-Ghirondi 354 (nem 254, mint Steinschneidernél, Geschichtsliteratur 207 b §) említett Salomon Eliezer Ghirondi ben Bencion Carfati Paduában és Citadellában (XVII. sz.) más családból származott, mert ez M. S. Ghirondi őse volt, ki művében a mi Bencionunkról néhány jegyzetet ad, de nem mondja, hogy ez is ősei közzé tartozik. — B. atyja neve előfordul a 102. l. 2. j. idézett aláírásban.

Jobban vagyunk tájékozva, habár nem tökéletesen, B. rabbinikus működéséről. Nem tudjuk ugyan, hogy mely évben lett rabbivá, de bizonyos, hogy 1589-ben már a rabbiság tagja volt, habár a legfiatalabb. Ő volt ugyanis az, ki Jehuda Katzenellenbogen megbízásából a rovigói rituális fürdőről az első véleményt kidolgozta¹⁾, melyre a később kitört viszályban oly sűrűn hivatkoztak. B. ebben a majdnem egy évtizedig tartó, nagy tűzzel vívott harcban, az egyik párt vezérletét mindvégig megtartotta²⁾. A végleges döntésben, mely a »Masbith Milchámóth« végén olvasható, az ő neve áll a tizenegy aláírás élén.

Abigdor Civaldal halála után (1601), B. lett Velence első rabbija, amint Leó 1605-ben nevezi³⁾. Kalonymos Belgrado orvos⁴⁾ 1591-ben tanházat alapított, melynek élére Benciont állította. A tagokhoz tartozott Leó is, kire a prédikálást bízták⁵⁾. Bencion nagy tiszteletben részesült és talmudtudását általánosan elismerték. Ő korigálta Izsák Gersonnal, sok mű ismert korrektorával együtt Áser ben Jechiel responzumait⁶⁾. Aláírásával sokszor találkozunk rabbinikus vélemények alatt, hozzájárulásának jeléül⁷⁾, éppígy a velencei rabbiságnak az

1) וכתב דעתו זה אל הגאון כמהר"ר בצ"ץ נר"ו 6b לק"ק ישראל
שבימים ההם (שמ"ט) היה רביעי במדרגה אל הגאון כמהר"ר שי"ק ז"ל בק"ק ויניצואה
Cf. ib. 21 a, 28. szám. Minthogy rabbikollégiumhoz csupán három tag
szükséges, Leó helyesen írhatta (55 a חרם sub. פחד יצחק):
וזכורני בימי חורפי בחיי שלשת הגאונים הגדולים מהר"ק ומהר"ך ומהר"א זצ"ל שהיה
הועד קטן עשרים נשיאי עדה ובתוכם הגאון מהר"י כארוואל.

2) Két első véleménye ebben a kellemetlen ügyben ki van nyomtatva פלני מים (Ven. 1608) 7 kövv. és máshol, két utolsó véleménye pedig מלחמות (Ven. 1606) 4 köv.

3) II. 167. B.-hez van még intézve a 92. és 162. szám.

4) Cf. II. 138, 2. j.

5) 4a מדבר יהודה. Ebben a műben vannak összegyűjtve Leó beszédei, melyeket 1601-ig a nevezett béth hamidrásban és egyebütt tartott.

6) שו"ת להרא"ש הגיה הגאון מוהר"ר בן ציון צרפתי והחכ"י השלם כמהר"ר (Ven. 1608).
יצחק גרשון

7) שו"ת לבית יעקב הלוי (Ven. 1632), 125. szám; תשובת מהר"ם גלאנטי (Ven. 1632), 12 és 27; תעודת שלמה Offenbach 1718 (Libowitznál 96). Cf. Civaldal alatt.

utánnomást tiltó határozatai alatt¹⁾. B. 1610, niszán 4-én halt meg.

5.

Jehuda Löb Saraval²⁾.

Jehuda Saraval híres tudóscsalád őse, mely mai napig létezik³⁾. Mind a családról, mind Jehudáról nagy dicsőítéssel emlékezik meg de Pomis többször említett előszavában. Jehuda Katzenellenbogen, kinek tanítványa volt és kinek rabbikollégiumához tartozott, megtisztelő címmel nevezi abban a beszédben, melyet az akkori szokás szerint tartott, midőn Nehemia Saravalnak, Jehuda fiának, a chábercímet adta.⁴⁾ Nehemia azonos azzal a Graziadio di Leone da Saraval fiatal emberrel, ki egy még meglevő hivatalos okmány szerint 1589-ben a »madonna Bella«-t nőül vette és vele egyéb ajándékokon kívül 4000 aranyat kapott hozományul⁵⁾. J. Saraval egy másik fia Ábrahám volt, ki Velencében 1517-ben egy liturgiakönyvet nyomtatott, amely több kiadást ért⁶⁾. Nehemia, ki 1649-ben halt meg és kinek halálát Mózes Zacuto egy elégiában siratta

¹⁾ להם משנה; Ven. 1603; ערוגת הבושם; Ven. 1602; מ' המקח והממכר Ven. 1606 (következik ליב סרוואל és יצחק גרשון). A kolophon szerint az utóbbi terjedelmes mű, melyet 1604-ben kezdtek nyomni, 1606 szivan 26-án pénteken fejeztetett be. Benjacob ל162 Fürst helyes adatát tévesen javította.

²⁾ Cantarini, פחד יצחק, Amsterdam 1685, p. 10b; שם הגדולים ed. Krengel (Podgorze 1905), p. 124, 11. sz.; Nepi-Ghirondi p. 218—220, 2.; OCh. 1024. sz.; Mortara 59; מזכרת רבני איטאליא; בן-דעת קדושים p. 64, 42. sz.

³⁾ Steinschneider Hebr. Bibliographie XXI. 74 azt igérte, hogy erről a 300 éves családról még szólni fog.

⁴⁾ לחברות הח'ר נחמיה: 7. beszéd (Ven. 1594), שנים עשר דרשות (סרוואל). A végén ezt mondja: סהר'ר ליב סרוואל יצ'ו.

⁵⁾ Schiavi, Nuova Antologia, Vol. XLVII. 501. Graziadio נחמיה fordítása (l. még Hebr. Bibl. XVIII. 135). A nősülés évéből következtethető, hogy Nehemia 1580 körül született. A többi Saravalnál a születési év ismeretlen.

⁶⁾ שם הגדולים השלם; OCh. 116; Benjacob מ 1749; מעמדות 200, 9. sz.

meg¹⁾, Leó kartársa, fia Salomo Chai pedig, atyja utóda a rabbiszéken, Leó tanítványa volt²⁾. J. harmadik fia Salamon volt, ki 1606., és negyedik fia Jakob volt, ki 1614. évben halt meg³⁾.

Jehuda Saraval tehetős ember volt, mint valamennyi velencei rabbi ez idő tájban Leó kivételével, és kétségtelen, hogy ezen minőségében volt tagja ama 20 tagot számláló tanácsnak, amely a velencei zsidóközség élén állott⁴⁾. A szent földnek szánt összes adományok gyűjtőhelye Velence volt és Jehuda volt a pénztáros⁵⁾. Egyéb jótékonyági ügyekben is döntő szava volt⁶⁾. Külső életéről egyebet nem tudunk. Elismert rabbitekintély volt, ilyenek nevezik Mordechai Jafe⁷⁾, ki több évig tanult Velencében és onnan ismerte. A többször említett mikva-ügyben velencei kartársai megengedő álláspontján állt⁸⁾. Minthogy véleménye a Civald és Carfati véleménye után állítatik, egész bizonyos, hogy csak Carfati halála után lett Velence első rabbijává. 1617-ben halt meg és végrendelete szerint Paduában lett eltemetve. Philoxen Luzzatto megtalálta Saravalnak az ő maga által készített sírfelirattal ellátott sírkövét S. J. Katzenellenbogen sírköve mellett⁹⁾. Talmudtudományának tanúi ránk maradt véleményei és approbációi¹⁰⁾.

¹⁾ א"ל 15. lap.

²⁾ II. 170, 3. jegyzet. Egy מ"און okmányt 1680-ból Sámuel Aboab és Salomo Chai irtak alá (Ms. Alliance 110, A). 1640 körül Salamon Krakóval üzleti összeköttetésben állott (II. 179).

³⁾ א"ל 10 és 11.

⁴⁾ Lásd a fent 104, 1 idézett helyet.

⁵⁾ II. 105. Lásd az Alsech előszavát pentateuchuskommentárjához, hol a Civald, Bencion és Saraval intézkedése a palesztinai adó ügyében közöltetik, és a Ch aluk a történetét általában Luncz »Jerusalem« c. folyóiratában, a mi korszakunkról VII. 187 kövv. 1625-ben az adakozások körül buzgólkodnak Leó, S. Luzzatto, N. Saraval és Velence akkori más három rabbija (u. o. 190, 3).

⁶⁾ II. 157.

⁷⁾ Eben Haezer végén.

⁸⁾ מקוה ישראל 5b és משבית מלחמות.

⁹⁾ Lenyomatva Nepi-Ghirondi 218.

¹⁰⁾ Említetnek az ezen biográfia első jegyzetében nevezett művekben. Hozzátehetjük még זרע אנשים (Husiatyn 1902) 5a és ms. Kaufmann 155. szám, 90. darab (Weisz 55. lap). A Nachlath Jakobban Saravaltól ered a 9., 10., 41, 43. és 45. sz.

6.

Jehuda ben Mózes Saltaro da Fano¹⁾.

Jehuda, tudás és gazdagság által kiváló ősök sarjadéka, 1550 körül született Fanóban, hol családja régi idők óta lakott. A Saltaro nevet nagyatyjától vette fel, ki, midőn a francia sereg kirabolta, Fanóból a közeli Saltara kis helységbe költözködött, míg fia, Jehudánk atyja, továbbra is Fanóban maradt. Mindezt Jehuda maga beszéli el azon alkalomból, midőn Bencion Carfati a rovigo-i rituális fürdő körüli vita hevében a Saltaro névre, ismert minták után (Szaadja stb.), kegyetlen szójátékot eresztet meg.²⁾ J. Leó nagybátyjának, Abtaljon Modenanak³⁾ leányát vette nőül és ebből kifolyólag Leó a 93. számban rokonának nevezi.

J. Saltaro jelentékeny talmudtudós volt, kinek a nagytekintélyű Menáchem Azarja Fano adja a legmagasabb címet, nevezvén őt gáonnak.⁴⁾ Hogy J.-nek kik voltak tanítói, nem tudjuk. Fiatal korában sokat érintkezett III. Azriél Trabottoval és ennek Jechiél nevű fiával, kiknek kedveltje volt és nagytudományú apósával, Abtaljon Modenával. Egész életében tanházat tartott fenn, egymásután a következő városokban: Pesaro-, Ferrara- (1586—1596), Velence- (1596—1606 utánig) és Padua-ban. Gazdag ember volt és búsásan támogatott tudó-

1) Wolf III. 762; Nepi-Ghirondi 179 és 193 (nem 190 mint CB-ben idéztetik); Fürst III. 229; אור החיים 1025 (! סערטרו); CB 5770; Mortara 21; Steinschneider MS 43, 33.

2) 9a מקוה ישראל:

האם רמז רמזת לכנוי הסאלטרו שיש מוסיפין לשמנו חי נפשי סאלטרו איני כנוי של בזוי רק כנוי המיוחס זקני אבי אבי נ"ע מסאלטרו שלאחר ששללו ממנו בלאמרקה ה"ל הצרפתים מפאנו הלך בכרך סאלטרו הסמוך לשם ז' מילין ומ"מ א"א נ"ע לא זו מפאנו ושם העשיר כאבותיו הראשונים מנזע בני סאלמונה מן האב ומנזע הגאון המקובל הקדוש מצניגולי מן האם ואני נולדתי בפאנו וא"כ סאלטרו שם מקום ויחסותא דבבל שתיקותא.

Saltara tehát a Pesaro-Urbino tartomány Pesaro kerületében Fano mellett fekvő helység és nem Saltrio (Como tartomány), mint Mortara 21, n. 3 kérdezi.

3) II. p. 41, n. 1.

4) ונאמן עלי הגאון סאלטארו שאמרתי לו שעלה בדעתי לכתוב אל האלוקה
כמ"ד יקותיאל יצ"ו שלא יסמוך על ההוראה שלי (מקוה ישראל 41 a)

sokat. A velencei kormánynál a »tudományok folytán« nagy kegyben állott és befolyását számos izben érvényesítette a hitsorsosait fenyegető veszélyek elhárítására. Velencében két helyen is tanított és az olasz község tagja volt, a mely, mint a szefard és keleti község, tekintélyre nézve a vezérlő német község mögött állott.¹⁾

Mindezeket az adatokat magának Fanonak köszönjük. De ezeket nem dicsekvésből közli, hanem a vezérlete alatt folyt nagy mikva-harcban keményen megtámadott becsületének védelmezésében. Adatainak hitelessége ezen körülmények mellett minden kétség felett áll, mert különben hogy merészkedett volna ezeket közreadni oly műben, melyben az összes velencei rabbik és nagyszámú híveik ellen a leghevesebben polemizált. A mű címe מקוה ישראל (Velence 1607) és az ugyanezen ügyben megjelent két könyvvel ellentétben nem gyűjtőirat, hanem kizárólag Fano műve. A munka kissé haragos ugyan, de szép stilusban van írva és éles elméről, valamint nagy tudásról tesz tanúságot. Fano tudása világi ismereteket is felölelt. Leó »az összes ismeretek gyűjtője«²⁾ címmel tiszteli meg és említett

¹⁾ A מקוה ישראל, egyébkép is érdekes helyei, melyekből ezeket az adatokat vesszük, így hangzanak:

שזה עשרה שנים שאני תושב ויניציאה הלא איני אורה נסה ללון כי כאן ביתי ומבני ועד ק"ק איטאליאנו אני ומחברת הכנסת אורחים וצדקה ומרביצי תורה אני בבי מדרשות וקרוב אני למלכות ש"ל בעבור החכמות ועושה אני תמיד הצלות . . . ואי קשיא לך דבמספר רבני ויניציאה אבא . . . ואם כמדומה למרנא (בן ציון צרפתי) שהנשיאות באשכנזים יאות ומנע הי' האיטלקים והמזרחיים והמערביים מכבוד הילילה ליה לומר כזאת . . . כי לא באקלים הדבר תלוי . . . אף כי אני מגזע צרפתים כמוך וממשפחת רם בני סאלמונה יצאנו ואמי בהטיח דברים בפרט ננדי בירא דאקרו ביה: (8b—9a). A Neth. Trabotto elleni polémiában 78a ez áll: נפשייהו גדולי קדמוניך נ"ע ואתה ידעת נתיבתי עמהם ועם כל בני עירי עיניך ראו ולא זר בהיותך מתגורר בעיר פיסארו מקום דירתי מאז כמה הצלות עשיתי כמה נתתי מכיסי לת"ח הרביתי ישיבה בביתי ובחומותי בפיסארו ובפירארה ואת שדי בי קלא צחוק עשה לנו אלהים השונא דקשישנא מגורי האריות הפועלים עלי פיהם אריה לא טורף ולא שואג . . . זכורני הגאון הרב הגדול כמוהר"ר עזריאל טרבוט זקנך וצוק"ל אשר אהבני אהבה עזה בימי חרפי והרב המובהק בנו דודך כמוהר"ר יחואל טרבוט זצ"ל בעל בריתי הפסקן הגדול אשר נתתי דודי לו ואתה לא כן נתן לך לבך לרדוף אותי באמרים קשים בנידין ובדברים מבאישון יערי עם דבשי.

²⁾ 93. sz. מאסף לכל התבונות

művének címlapján nevét az »általáncs tudós« jelző kíséri¹⁾. Ifjú éveiben XIII. Gergely pápa választására költeményt írt, melynek címe: *Laude composta nella creazione del S. Pontefice Massimo Papa Gregorio XIII. Roma per Johann. Osmarin Gilioto [1572]*. Ez az első zsidótól eredő e fajta irat²⁾.

A mikva-harc folytán Fano Velencében nem érezhette magát jól és Paduába költözködött, honnan 1620-ban a velencei rabbihoz egy peres ügyben levelet intéz³⁾. Jehuda Fano 1629. elul 17-én halt meg Paduában és tudós fiút hagyott hátra, ki utódja lett.

7.

Szimcha (Simone) Luzzatto⁴⁾.

Szimcha Luzzatto »Socrate« című bölcsészeti művében, melyet Molino velencei dogenek ajánlott, azt mondja, hogy ősei több mint 200 év óta éltek Velencében és ő is e szerencsés ég alatt született⁵⁾. A család a XVI. és XVII. században csakugyan nagyon kiterjedt volt, a mi a velencei régi zsidótemető megmaradt sírköveiből is látható még, úgy hogy gyakran felette nehéz meghatározni, hogy a sok Luzzatto milyen rokonságban állt egymással. A mi Simonunk Izsák fia volt és anyja 90 éves kort ért el. Ez az Izsák kétségtelenül azonos azzal az Izsákkal, kit de Pomis fent közölt előszavában mint a Luzzatto család legkiválóbb tagját említi. Simon születési éve Leone Luzzatto velencei rabbi szerint

1) ההכם הכולל, mint Szimcha Luzzatónál (alább 112, 3).

2) Steinschneider, MS 43, 433 és Letterbode V. 34.

3) Kézirat Schwager-Fränkell, Katalog 11, 176. sz.

4) Wolf, Bibliotheca Hebr. I. 2183; de Rossi, Dizionario storico II. 15 k.; S. D. Luzzatto, Busch Jahrbuch VI. 105—108; Nepi-Ghirondi 316 k.; Fürst II. 283; CB. 719; Graetz X. 162—167; Servi, Il Vessillo XXX. (1882) 373; Mortara 36; Steinschneider, MS. 43 (1899), 311 és különösen 418; 44 (1900), 238; Jewish Encyclopedia VIII. 226 k. Krengel שם הגדולים השלם-jében L. hiányzik.

5) »per tanto io loro humillissimo suddito et seruo, nato sotto questo felicissimo cielo, et Augustissimo Dominio, come forno anco li miei antenati al di sopra di doi secoli« (az ajánlásban).

1583-ra esik¹⁾. Ez kitünően illik a következő adatokhoz. L. már 1604-ben elismert talmudista volt²⁾. A rovigo-i rituális fürdő ügyében készített vitairatában, amely a *משבית מלחמות* című gyűjteményes munkában *משען מים* név alatt 1606-ban látott napvilágot, S. J. Katzenellenbogent, Abigdor Cividalt, Bencion Carfatit és Lób Saravalt nevezi tanítóinak. Minthogy K. az 1597. évben meghalt és gyerekeket nem tanított, teljesen bizonyos, hogy a nevezett évben a koránérett Luzzatto is legalább 13 éves volt. A »Masbith Milchámóth«-ban L. vitairata utolsó (hetedik) helyen áll és a végén a kiadó megjegyzi: »Be vannak fejezve a velencei rabbik döntései«³⁾ L. e szerint legkésőbb 1606-ban lett rabbi⁴⁾ és magától értődik, hogy már nős és legalább is 20 éves volt. Már akkor nagy tekintélynek örvendett. Ez kiviláglik Jehuda Fano polémiájából nevezett vitairata ellen és bizonyos, hogy ezt a tekintélyt részben általánosan tisztelt gazdag és tudós családjának köszönhette, melynek ő kiváló tagja volt⁵⁾.

Tudós testvére, Nehemia Luzzatto, talán 30 éves korában⁶⁾, 1619 niszán hó 26-án halt meg és leánya Chele 1615

¹⁾ Brann, Die Familie Luzzatto (Luzzatto Gedenkbuch, Berlin 1900, 25–47); S. D. Luzzatto, Autobiografia etc., Padua 1878–82 (Grünwald németre fordította); Berliner *לחות אבנים* Index, különösen 7. sz. Cf. az idézetet a *צמח דוד*-ból (fent 93, 1).

²⁾ Ez következik a Nachlath Jakob 48. számából (fol. 41 b).

³⁾ 60a *תמו ונשלמו פסקי רבני מורה צדק דק"ק ויניציאה*. A rabbiság rövid végső döntését, amely a könyv végén van kinyomtatva, nyolc rabbi írta alá, utolsó helyen L.

⁴⁾ Graetz X. 162, 2. j. hibásan állítja, hogy Luzzatto »Socrate« c. műve 1613-ban (1651 helyett) jelent meg és így akkor L. legalább is a huszas években állott.

⁵⁾ מאשר יקרת בעיני נכבדות הקצין כמהר"ר ש"ל נר"ו : 43b מקוה ישראל
ברוב חכמותיך ונועם מדותיך מעולם הרימותי בחור מעם בין זקני שבת כרבי אלעזר
ותשא עתה פני עתיר נכסי : 44a. Ugyanott בן עזריה בתנאים וכהר"ז הלוי בפוסקים
עתיר משח ועתיר יקרא אשר בתוך עמו שועים וקצינים יושב . . . מה שחשוב
אתה בעיני כמלך מכל מלכי רבנן הקדושים . . . כי רק חכם ונבון אתה כמלאך
ה' צבאות ירבו כמותך בישראל . . . בנים זכרים תוליד שועים וחכמים כמוך.
פלגי מים (ס"ג ע"ב — מ"ג ע"ב) Jehuda polémiája 21 levélre terjed
L. cáfolására szintén 8 levelet fordít (ה"ח lap után külön lapszámo-
zással).

⁶⁾ כשלושים : 180. szám : ל"א

adar 14-én¹⁾. Simonnak volt egy Izsák nevű fia, kiről azonban nincs semmi, mondanivaló. Rokonságban állott vele József Morteira, Abigdor Civald testvérfia, ki 1606 körül Leónak Luzzatonál elzálogosított »Pastorale«-ját a szerző engedélye nélkül lemásolta. Ebben az ügyben Leó panaszos levelet intéz Luzzattohoz, de nem küldi el²⁾. Egyébként Leó és L. között, kik egy emberöltőnél tovább működtek együtt mint kartársak a rabbiságban, békés viszony uralkodhatott. Neveik sűrűn jelennek meg egymásmellett döntvények és hasonló iratok alatt és rendszeren Leó áll első helyen³⁾, noha Luzzatto már előtte volt rabbinak elismerve. Leó ugyanis idősebb volt és Velencében ebben a korban mindig az öregebbet illette meg az elsőbbség. Szeretettel és tisztelettel említi Leó Luzzattot abban a levélben, melyet Uziel amsterdami főrabbihoz intézett, ki főképp a velencei rabbiság e két fejét támadta meg egy adott vélemény alkalmából⁴⁾. Nethanél Trabotto mantuai rabbinak megigéri Leó, hogy elküldi neki Luzzatto könyveit, melyek alatt az összefüggés szerint a zsidó ritusokra vonatkozó ki nem nyomtatott iratok értendők⁵⁾. Azon tíz személy közt, kik előtt Leó halálos ágyán a bűnvallomást elmondta, L. is jelen volt, mint a jelenlevő három rabbi feje⁶⁾.

L. külső életéből alig tudunk egyebet, mint azt, a mit rabbinikus tevékenységének kéziratokban és nyomtatványokban reánk maradt tanúságaiból kivehetünk. Elődei nyomdokaiban

---

Vajjon Benedetto L. (szül. 1627 Paduában) Simon testvére volt-e (Jew. Encyclopedia VIII 220), nagyon kétes.

¹⁾ ל"א 160. Már férjnél volt (Bárukh Alfarinnál), tehát 1600 körül születhetett. Jehuda Fano az utolsóelőtti jegyzetben idézett helyen Luzzatonak fiukat kíván. L. 1599-ben 16 éves korában házasodhatott meg, a mi nem feltűnő, hisz akkoriban a 18 éves fiatal emberek már mindnyájan férjek voltak. — Mózes (נכד גאון שמחה עליון מבית לוצאטו) 1680 kislév havában halt meg (elmosódott sirtelirat a velencei régi temetőben).

²⁾ II. 124. szám (v. ö 115. és 119. számokat).

³⁾ Pl. דבר שמואל 19.

⁴⁾ II. 154 (143. lap). Uziel feleletében tagadta a Leó által kifogásolt pamflet szerzőségét.

⁵⁾ II. 193. szám.

⁶⁾ Corriere III. 282.

haladt, kik kötelességüknek tartották, hogy jelentős szavukat külső vizzályoknál is felemeljék. És csakugyan azt látjuk, hogy L., ámbár a kabbala ellensége volt, sorompóba lép Jakob Francesért, kit a mantuai rabbik egy kabbalistikus vers miatt üldözőbe vettek¹⁾. Ő maga vizzályba keveredett Izsák Levi ben Jakobbal, Leó unokájával, mely vizzálynak mivolta azonban nem ismeretes²⁾. A kor szokása szerint L. tanítványokat gyűjtött maga köré, kiknek talmudi előadásokat tartott. Mint oly férfiú, ki »általános tudással« bír³⁾, mi alatt az időtájt világi tudományokat is értettek, theologiai beszélgetéseket folytatott és ilyen alkalommal — Giulio Morosini kitért zsidó tudósítása szerint⁴⁾ — egy ízben a zsidó tanról kétkedőleg nyilatkozott volna. Ez az értesítés azonban hitelt nem érdemel. Sem »skeptikus«, sem »bujtogató«, amint Graetz magát kifejezi, nem maradhatott volna abban a korban támadások nélkül 60 esztendőig rabbi, különösen nem Velencében, hol az élethossziglani alkalmazást nem ismerték és a hol a rabbik fix fizetést nem húztak és pusztán az alkalmi díjakra voltak utalva.

Luzzatto tehetős ember volt, ki vagyona jövedelméből élt. Talán pénzügyleteket kötött, talán ipari vállalatokban vett részt. Az utóbbi feltevés mellett szólnak Graetz által megbámúlt gazdag ismeretei a kereskedelem és ipar terén, melyekről később nevezendő, hitsorsosai érdekében kiadott műve tanuskodik. Nem volt rabbi a szó mai értelmében, hanem a gyakorlati élet embere, mint a régi rabbik általában, kiknek bírói minőségükben hiveik üzleti ügyeiben is járatosoknak kellett lenniök és rendszeren járatosak is voltak. Ezen állítás igazsága mellett tanuskodik a nagyterjedelmű döntvényirodalom.

¹⁾ Brody, מתק שפתים 74.

²⁾ Freimann, Steinschneider, »Geschichtsliteratur der Juden« c. művének 167. §-ban.

³⁾ Konforte, קורא הדורות, ed. Cassel 50 a: רש"ל רב כולל בחכמות: L. fent 108, 2. j.; továbbá József Delmedigo אילם c. művében a bevezetést ננים מעין ננים-hoz.

⁴⁾ Steinschneider, Il Vessillo XXX. (1882) 372 és Monatsschrift 43, 418; Simonsen, Berliner-Festschrift 340.

Luzzatto első irodalmi terméke is egy rabbinikus vélemény, a fent már említett **משען מים**. Abban az 57 évben, melyeket L. ezen irat szerzése óta Velencében mint rabbi lélt, kétségtelenül még egész tömeg véleményt írt, de az utókorra csupán néhány származott át. Beszédei és responzumai, melyeket még Jakob Aboab látott, elvesztek. Ki van nyomva öt Heilbronn (Alpron) »Nachlath Jakob« című responzumgyűjteményében¹⁾ és néhány Lampronti »Pachad Jiczchak«-jában²⁾. Kéziratban tudomásom szerint csupán három létezik³⁾. Döntvények approbációja található a »Debar Semuél« 19. számában és máshol⁴⁾.

Híressé azonban Luzzattot olasz művei tették. Az első, melyben a zsidóság jogait és vallását széles tudással és nagy ügyességgel védi, Velencében 1638-ban jelent meg e címmel: *Discorso circa il Stato degli' Hebrei e in particolar dimoranti nell' inclita città di Venetia. Et è un append. al Trattato dell' opinioni e dogmi.* Wolf⁵⁾ az utolsó három fejezetet latinra fordította, Reggio⁶⁾ pedig a XIII. fejezetet héberre. E védőirat jelentőségét Graetz (X. 164. köv.) kellően méltatta. Hogy ez a mű a kortársakra hatással volt, látható abból a tényből, hogy három évvel megjelenése után Melchior Palontrotti Rómában cáfolatot adott ki e címen: *Breve risposta a Simone Luzzatto, Ebreo in Venezia*⁷⁾.

A második mű, melyet L. két évvel halála előtt nyomtatott ki, oly ritka lett, hogy a bibliográfusok címéről és nyomtatási

¹⁾ 45., 46., 48, (1604. évből), 51, (fol. 43 b) és 53 (fol. 42 b).

²⁾ Pl. sub **ספינה** (fol. 58 b), mit D. Terni szóról-szóra felvett (עקרי הדת 52 a). L. megengedte, hogy a gondolát szombaton használják, de a velencei rabbik egyhangúlag ellenezték.

³⁾ Neubauer, Catalogue 851, 2 (5. kizslév 5413 = 1652 vége, tehát néhány héttel halála előtt iródott); **מוכרת רבני איטליא** (a דעת a דעתא-hoz hozzányomva) 81. lap, 100. jegyzet; Weisz, Katalog d. Kaufmann-Bibliothek 152. szám, 1. darab.

⁴⁾ A **זרע אנשים** 21. számában (5–10. lap) Jakob Majo véleménye végén ezt olvassuk: **יעלה ויבא יגיע יראה ירצה לפני פני מרנא ורבנא הגאון**: כמודר"ר שמחה לוצאטו גרינ נר תמיד ולכל הרבנים מהישיבה הכללית יע"א ושלום.

⁵⁾ Bibliotheca IV. 1115–1135.

⁶⁾ I. אנרות יש"ר I. 65–70.

⁷⁾ Steinschneider, Il Vessillo XXX. (:882) 245.

évről hamis adatokat közölnek. Ez okból először lenyomatom az egész címlapot, amely következőképen hangzik:

Socrate

overo

dell' humano sapere
esercizio seriogiocoso
di Simone Luzzatto
Hebreo Venetiano.

Opera nella quale si dimostra
quanto sia imbecile l'humano intendimento, mentre
non è diretto dalla diuina riuelatione.

Al Serenissimo Prencipe di Venetia
Francesco Molino

mo

et excell. collegio

L'ordito Lacero

In Venetia, Appresso il Tomasini. MDLI.

Con Licenza de' Superiori, et Privilegio.

(4°, 316 oldal + 5 számozatlan oldal az elején és 7 számozatlan oldal a végén.)

Steinschneider, ki a könyvhöz nem fért, idézi a della Torre-féle katalógus 332. számából, hol ez áll: »Socrate ovvero dell' umano sapere; esercizio serio giocoso« kis 4° Ven. 1602. St. a giocoso után felkiáltó jelt tesz és azt kérdezi, hogy ez nem más könyv-e, amely jogtalanul helyeztetett S. Luzzatto neve alá?¹⁾ Természetesen ugyanaz a könyv, csak hogy hosszú címéből Wolf, de Rossi és a Luzzatto-féle katalógus a második felét idézik, a della Torre-féle katalógus pedig az első felét, és valamennyien pontatlanul. A kezemben levő della Torre-féle példányban a nyomás évszámában az L alsó vonala lekopott és ez a katalógus készítőjét félrevezette, úgy hogy MDII-öt látott MDLI helyett.

Mint már a cím mondja, a szerző az isteni kinyilatkoztatást az emberi ész elégtelenségéből akarja bizonyítani. Ezt tisztán filozófiai okokkal teszi és bizonyítása közben rend-

¹⁾ Monatsschrift 43, 419.

kivüli jártasságot árul el a görög bölcsészetben, a régi római költészetben és az olasz irodalomban. Sok bölcsészt és költőt idéz. Találkozunk Plato, Aristoteles, Xenofanes, Homeros, Vergilius, Ovidius, Lucretius, Dante s mások neveivel, de, úgy látom, egyetlenegy zsidó bölcsészszel vagy auctorral sem. Talán ebben Maimoni példáját követte? A mű megérdemelné, hogy beható vizsgálat alá vétessék¹⁾.

A *Discorso* címlapja szerint a »Trattato dell' opinioni e dogmi degl' hebrei e de' riti loro più principali« függeléke. De Rossi, ki ezt a művet röviden »ms« szóval jelzi (II. 16), ezt a kéziratot bizonyára nem látta és Steinschneider megjegyzése szerint (MS 43, 419) kérdéses, hogy ez az értekezés egyáltalában megíródott-e? De úgy hiszszük, feltehető, hogy ennek a műnek voltak részei a karaiták elleni polemia²⁾ és a Sámuel Aboabtól említett Luzzattokéziratok, melyekben »a szóbeli tan igazsága a bibliából, a hagyományból és az észből bizonyíttatik be«³⁾. Minthogy Aboab előbb Immanuel Aboab »Nomologia«-ját és Menase ben Israel »Conciliador«-ját említi, nem valószínű, hogy Luzzatto olasz könyvére gondol. Leó azt igéri Nethanel Trabottonak (193), hogy »Luzzatto könyveit a szerzőtől elkéri számára, csak hogy nem tudja, hogy az olasz könyvek számára mikép tesz szert az inquisitor (censor) engedélyére.« Ez a levél 1640-ben íródott, amely év előtt L. csupán a *Discorso*-t nyomatta ki. De mivel a levélben Leó védekezik Trabotto szemrehányása ellen, hogy »Riti« c. könyvét olaszul és nem héberül írta, valószínű, hogy Luzzatto közelebbről meg nem határozott olasz iratai alatt szintén a Riti-hez hasonlóak értendők. Végül utalunk még a *Hebräische Bibliographie* XI. (1876) 76. lapjára, hol az »*Unschuldige Nachrichten*« 1725-iki évfolyamának 1062. lapjából az idéz-

¹⁾ Luzzatto S. D. röviden vázolja tartalmát és általánosan is jellemzi Busch Jahrbuchjában VI. 106—108.

²⁾ Fent 10, 1. Hogy ezt az olasz iratot L. és Leó együtt írták volna, mint Wolf III. 1150 gondolja, teljesen valószínű, hanem hasonló tartalmú két iratról van szó.

³⁾ דברי הקונטרס כתיבת יד הגמצא בינינו : 152. דבר שמואל
מכמהר"ר שמחה לוצאטו ונכבדות מדובר בו על אמיתות תשב"פ מן הכתוב. מן
המקובל ומן המושכל.

tek, hogy a »Ceremonies et Contumes relig. de tous les peuples« (Amsterdam 1723) Modena Riti-ján kívül »Luzzatto olasz művét« is felhasználta. Az összefüggés szerint inkább Luzzattonak a ritusokról szóló munkájára kell gondolni, semmint a Discorso-ra.

Szimcha Luzzatto velencei szokás szerint csupán akkor lett Velence főabbijává, midőn a rabbikollegium legidősebb tagja lett. Ez Leó halála után 1648-ban következett be. Az 1662. évben Jomtob Valvasson többször dicsőíti **יהוה איריב** című visszhangpoemájában, melyet a velencei Talmud-Tóra felavatására költött¹⁾. Nemsokára reá, 1663 január 6-án, Luzzatto 80 éves korában meghalt²⁾.

¹⁾ Luzzatto S. D. i. h. 104. 1. j. megjegyzi, hogy a vers azért neveztetik **יהוה איריב**-nek, »mert minden distichonját a visszhang felelete kíséri. Ezt a játékot az akkori költők nagyon kedvelték és található pl. Guarini, Pastor fido-jában«. Ezzel pótlendő az, a mit az echoversekről 16–19 mondtunk.

²⁾ Il Vessillo XXX. 373. L. sírfeliratát hiába kerestem a régi velencei temetőben.

IX.

Kulturtörténeti adalékok.

Első pillanatra látjuk, hogy gyűjteményünk felette gazdag művelődéstörténeti adatokban. Többnyire szembeötlők, de vannak rejtettek is, melyeket csak a kulturhistorikus gyakorlott szeme fedez fel. De bármily gazdagok is Leó feljegyzései éppen ebben az irányban, távolról sem elegendők ahhoz, hogy ezek alapján az olasz vagy akárcsak a velencei zsidók belső története a XVI. és XVII. században ismertethető volna. A számos kövecskéből kirakható mozaik tarka képet adna ugyan, de nem kereket. Ezen körülmény folytán eltekintettem az összes értékesíthető adatok összeállításától és csupán néhány vázlatra szoritkoztam. Első sorban azokat a részeket tárgyaltam, melyeknek megvilágítását a szöveg teljes megértése követeli, mire már a héber jegyzetekben utaltam. Ezek mellett különös érdeklődést keltő más pontok is szóba kerülnek. A megnyitott gazdag forrás teljes kimerítése a művelődéstörténet feladata körébe tartozik.

1.

A rovigoi rituális fürdő körüli harc.

Ez a mikva-harc, melyet Leó csupán egyszer érint — Jehuda Fanohoz intézett levelében (93)¹⁾ — és melylyel oly sűrűn találkozunk már, a belső viszályokban bővelkedő középkori zsidó történet legnevezetesebbjei közé tartozik. Két testvér viszályából ered és lavinaszerűen növekszik majdnem egy évtizeden át. A végén már nemcsak az összes neves olasz rabbik voltak belé keveredve, hanem több külföldi tekintély is. Oly hevesen küzdöttek, mintha a zsidó nép üdve forgott volna

¹⁾ V. ö. még 125. sz.

kockán. Vér ugyan nem folyt — a fegyvereket a talmudból szedték — de mindkét párt győzni akart. Hatalmas tollharc keletkezett, melynek eredménye négy kinyomatott könyv, melyhez még egy csak újabb időben felszínre került kéziratot műcsatlakozik. Ezt a mi szemünkben feltűnő jelenséget nem szabad pusztán a zsidó temperamentum elevenségéből és az érdekelt személyek sértett hiúságából magyarázni, hanem a zsidó nép akkori állapotából is. A míg a vallás volt az emberek legdrágább kincse és életüket teljesen betöltötte, a vallásos viszályok természetesen a napirenden voltak, akár dogmák, akár observanciák tették ki tartalmukat. A zsidók szigorú erkölcsi tisztasága és élesen kifejtett családi érzelme mellett nem csoda, hogy a legnagyobb viszályok a házasság és családdal összefüggő kérdések fölött keletkeztek.¹⁾ Ezek a viszályok az említett okon kívül azért is nagy hullámokat vetettek, mert a zsidók, a közügyekben való részvételtől ki lévén zárva, teljes érdeklődésükkel belső életük felé fordultak. Ebben találhatjuk meg a kulcsot nemcsak az elbeszélendő rovigoi mikva-viszályhoz, hanem a zsidók belső életének legtöbb jelenségéhez is a múltban.

Rovigoban két testvér élt: Abtaljon és Jekuthiél Rovigo, kik közül az elsőt Abtaljon Consigli-nek is nevezték és a ki S. J. Katzenellenbogen tanítványa és Rovigo rabbija volt²⁾. A két testvér vagyonközösségben élt és gazdag volt³⁾. Jekuthiél,

¹⁾ Midőn általában a responzumirodalomra utalok, külön emlékeztetek még arra a viszályra, a mely S. J. Katzenellenbogen és a mantuai rabbik közt kitört és a melybe lengyel és keleti rabbik is beleegyedtek és a mely számos vitairatot és rabbinikus véleményt produkált. (Lásd az irodalom felsorolását Brüll, Jahrbücher I 112 és 122. lapjain.) Egy más hasonló esetről ebből a korból Horovitz (Frankfurter Rabbiner I 24) ezt írja: »Az 1550. évben egy Prágában kiállított válólevél fölött nagy viszálykodás támadt, a mely a kornak majdnem összes tudósait foglalkoztatta. Midőn a velencei rabbit is felszólították, hogy adjon véleményt, oda nyilatkozott, hogy az ügyet három német rabbi kezébe kell letenni. (Mózes Isserls responzumai, 58. sz.)«

²⁾ Lásd II. 119, 3; fent 92; פלני מים 3a és 66b fent.

³⁾ וכי שלא היה מזיק לעשיר כמוהו: 7b és 70a: מקוה ישראל

az öregebbik testvér, 1589-ben saját házában rituális fürdőt rendezett be. Ezt egy kút oly módon táplálta, hogy egy lyukas vödör által merített vizet egy szintén lyukas favájuba öntöttek, a honnan lefolyt a fürdőbe. Minthogy Abtaljonnak az ily módon berendezett mikva ellen vallástörvényi aggályai voltak, kérdést intézett tanítójához, Katzenellenbogenhoz. Erre Bencion Carfati a négy tagból álló velencei rabbiság legfiatalabb tagja rövid véleményt adott, amely Katzenellenbogen nevében két nappal az említett év pünkösdjé előtt íródott és a kérdéses rituális fürdő használatát megengedte. A rabbiság másik két tagja közül Civaldal csatlakozott a véleményhez, Jakob Coennek aggodalmi voltak. Minthogy a dolog tényleg nem volt egészen egyszerű, Bencion tovább kutatott és egy héttel az első vélemény után újra levelet intézett Abtaljonhoz, melyben első ítéletét új okokkal támogatta. Abtaljon ezután négy évig csendes volt, míg az 1594-ik évben visszás állapotokat észlelt, melyeket megszüntetett. További hat év után azonban, midőn a mikva előtt elhaladt, azt látta, hogy rendelkezéseit nem tartják meg. Ez okból saját házában új mikvát rendezett be és a zsinagógában a tórával karjai közt kihirdette, hogy a régi mikvát nem szabad használni és sajnálja, hogy hat év előtt berendezte. De azért a mikva eddigi használatából kár semmiféle tekintetben nem származott. Erre a mikva tulajdonosa meghívta Chizkija Finzi ferrarai rabbit, ki a mikvát megvizsgálta és hibátlannak nyilatkoztatta ki. Az ügyet bejelentették a velencei rabbiságnak, amely Finzi ítéletéhez csatlakozott. Abigdor Civaldal, Bencion Carfati és Lőb Saraval Velence eme három első rabbijának döntését hozzájárulás végett más tudósok elé is terjesztették, mely alkalommal Jehuda Fano hozzájárulását megtagadta és a rovigo-i rabbi pártjára állott.¹⁾ Így

¹⁾ מקוה ישראל 7a és b; פלגי מים 8k. A döntő hely így hangzik: ואחרי שעברו אלו המהלוקות בענין דין זה באלו הח' או י' ימים סביב להג' השבועות השמי' שנשאר הדין בצ"ע ולא נפסק בברור מהר' גאונים הג"ל (! ?) עמד האלוף כמהר"ר אבטליון הרב מרווינו יצ"ו הנ"ל כמו ד' שנים עד שנת שני' בשב' ואל' תעשה כמסתפק בדבר (?) ובבא אליו שעת הדחק בשנת שני' כנראה בפנקס ההוצאות שלהם שהיה זה בשנת שני' חזר לעיין מעצמו בדין ומתוך ההכרח (?) סדר מרווינו הפשוט מקוה זה בביתם ונקב הדלי כשפופרת הנוד בצדו ובשוליו כמה נקבים קטנים והוא מעצמו היה עומד ורואה במלאתו ע"י

beszéli el az előzményeket maga Jehuda Fano, Abtaljon előbb említett párthive. Eltekintve az irányzatos előadástól, F. elhallgatja azt, hogy Abtaljon az egész mikvakérdést csupán akkor vetette föl, midőn közte és testvére közt differenciák támadtak, melyek vagyonszétosztáshoz vezettek. Abtaljon Velencébe utazott, hogy az említett rabbikat döntésük visszavonására bírja. De ez nem sikerült neki. Hogy a mikva a halákha követelményeinek megfelelt, abból is következtethető, hogy Abtaljon az őt, mint helyi rabbist megillető jogra hivatkozott, mely szerint az ő határozata saját községében minden körülmények között respektálandó. A. ezt az érvet Jehuda Fano előtt is hangoztatta, kinél azonban erre szükség nem volt, minthogy azt vélte, hogy a halákha szilárdabb talajára állhat. Habár Fano és még tizenöt rabbi állott Abtaljon mellé, a rovigoi község fürdőjét még sem engedte és aztán is teljes hat évig¹⁾ tovább használta, míg a hamu alatt szunnyadozó parázs lángot vetett. Ugyanis a mikva ellenzői a vitás ügyet, ugylátszik egy röpirat által, a nyilvánosság elé vitték. Erre a mikva védői kinyomatták azon tiz rabbinak döntését, kik annak idején a szóbanforgó fürdőt rituális szempontból kifogástalannak nyilvánították. Az ellenfelek feleletül Velencében, 1605-ben (nem 1601 Benjacob) megjelentették a מלחמות ה'.

כלי ההמשכה. ויהי כי ארכו לו הימים כמו ו' שנים שלא היה משניה במלוי המקוה הזה כבתחלה פעם אחת בעברו שם ראה וכו' ונס שמע וכו' ועוד ראה דברים אחרים שלא כדיון ויכנס תכף בבית מדרשו ויחזור לעיין בדינים אלו בדיוק וימצא כתוב מהפוסקים שכן לא יעשה ויבן מקוה אחר בבית וכו' ואח"כ בהיותו בבית הכנסת בקהל עם אחו"ס"ת בחיקו ודרש אל הק"ק חומר מצוה זו והורה ולא בוש שאילו ידע אז מה שהוא יודע עתה לא היה מסדר אותו מקוה כך אעפ"י שאין בזה שום פגם בילודים ובטהרות שעשו עד עתה וכו' לכן הוא אוסר אותו מקוה לגמרי וגוזר שמכאן ולהבא לא יטבלו בו וכו' עד שיתוקן זה בהוצאה מועטת. אמנם אחיו הגדול ממנו במנין וכו' וישלח ויקרא כמהר"ר חזקיה פינצי מפירארה ויבא שמה רוויגו ויהי בשמעו מאחי הרב כי כמהר"ר שיק"ק ז"ל הכשיר מבלי שיתישב בדבר ויעיין היטב וידבר אל הרב התיר מה שאסר מר באתריה וכו' ויכתבו גם כן המעשה אך לא כמו שהיה אל ג' גאונים ראשיים שבק"ק ויניציאה וישיבו אותם דבר על פי הדברים אשר הציעו לפניהם וכשירו את המקוה (Mikvé Jiszráél 7 b—8 a).

ולא טובים הם ודאי | בני 6 a ezt mondja: מים פלגי אבטלון¹⁾ מן שאר בני קהלות על הרוב ששונאים תוכחה וטועים באהבת כחא דהתרא. Az olasz zsidókat egyébként is jellemző megjegyzés.

cimű gyűjtőiratot, melyben a mikva tizenhat ellenzójének véleményei közöltettek.¹⁾ Az ügy élén Jehuda Fano állt, ámbar első helyen az első sorban érdekelt Abtaljon véleménye lett kinyomatva. Ezen a kettőn kívül a fürdő ellenségei közé tartoztak Sámuel Archevolti Padua, Iechiel Tardiol Mantua, Mózes Mordekhai Margulies Krakó, Mózes Menachem Coen Rapa Cremona, a veronai rabbik: Mordechai és Bendet Bassan, Chajim Segal és Jakob Carfati, Jesaia Anav (עניי) Ginsburg, Mózes Coen-Porto Rovigo, Dávid Ravenna Acqui; Jehuda Conegliano (קניאן) Asti, Abtaljon Modena (Leó nagybátyja) Ferrara (II 125) és Náthán Ottolengo Conian. E 16 ellenfél döntvényei ellen polemizál sorban Lőb Saraval döntvényében, amely a משבית מלחמות (Venance 1606) 5–16 lapjain kinyomatott. Ezt a 94 levélre terjedő munkát a velencei rabbik tették közzé az 1606-iki évben a מלחמות ה' ellen, melynek támadását hallgatással nem mellőzhették. Az erősen mozgolódó mikva ellenzők állásai ellen 15 deciziót irányítanak, melyeknek szerzői sorban a következők: Abigdor Civald, Bencion Carfati, Lőb Saraval, József Samega, Bárukh ben Sámuel, Ezra Fano

¹⁾ Ez az irat, mely az irodalmi harcot megnyitotta, nincs kezében és ebben a pontban Jehuda Fanot követem, ki מקוה ישראל וט"ו רבנים וגאונים ישישים אח"כ כתבו בכתביהם: Sa a következőket mondja: ופסקיהם לאסור אותו מקוה כמנו ובכל זאת לא זוו מהכשרם המקילים וינהגו באותו מקוה כמו ו' שנים עד שקנאים גלו דעתם בפרסום גדול על אוסורו והם הדפיסו לוח עשרת התימות רבנים מכשירים ואנחנו הדפיסנו כנגדו לוח י"ו רבנים אוסורים והם אחרי כן הדפיסו וכו' ספר משבית מלחמות דש"ם ב"ת מלחמות מבעי ליה ואנחנו וכו' Hogy a zeloták által kibocsátottja miből állott, Fano nem árulja el. Általános velencei szokás szerint egy pamflet lehetett. A לוח י"ו רבנים לוח אוסורים alatt F. bizonyára a מלחמות ה' c. könyvet érti, melyet nevének sohasem nevez meg, holott »a 16 rabbi tábláját« sűrűn emlegeti. Így pl. 36 b: שי"ו גאונים ורבנים רובם זקנים מופלגים ור"י מבמה מקומות איטלקיים; אשכנזים צרפתים ומזרחיים אוסורים בפסקים הדפוסים בלוח שלנו; י"ו פסקים מרבנים וגאונים היושבים ראשונה כהיום שזה ימים בלוחנו נדפסו: 77 b: ואל חתימת החכם השלם האלוקה כמהר"ר טוביה לוי נר"ו שבא לכאן: 83a lent: מצפת טוב"ב ותלמודו בידו סלת נקה וכו' וחתימה זו נדפסת מתחלה בלוח העשרה וכשבאו לפניו לחלות פניו שיחתום ויקיים פסקו ס' משבית מלחמות אז לא רצה מר לקיימה לפי מה שהגידו לו רבים יען שראה הלוח שלנו בלוח הדפוס שלנו: 5a: פלגי מים még, cf. מ"ו גאונים ורבנים

Mautuából, Nachman Chanin, Szimcha Luzzatto¹⁾, Azarja Pichio (Figo) Velence, Chizkija Finzi Ferrara, Mózes Terracina מטראצינה, Nethanél Trabotto Modena (Ferrarában iratott), József מקרמינצו²⁾, Mordechai Bassan Verona, római rabbiság. Ezután következnek még neves rabbik hozzájárulásai, közöttük Menachem Azarja Fano és Jakob Heilbronn³⁾ részéről, és végül egy rövid végleges döntés, melynek fölirata מקוה יקותיאל כשר לישראל és melyet tizenegyen irtak alá. Az aláírók közt van Izsák Gerson is, az ismert korrektor, ki a művet szerkesztette és egy rövid megjegyzéssel bevezette.

A döntvények tárgyilagosa, Saravalé is, ki a rabbiság tulajdonképi képviselője volt, kire mint első sorban részes és ezért a háttérben maradó Bencion is hivatkozik. Saraval Fanot és Abtaljont kedves barátainak tekinti, de hát az igazság mindenk felett áll. Tényleg különös feltevés volt az ellenféltől, hogy a velencei rabbik oly fürdőt, amely 16 éven át rituálisnak tekintett és melyet a rég elhunyt Katzenellenbogen nagy tekintélye, valamint a már szintén elhunyt Civalalé is fedezett, csupán a közben kitört két testvér viszálykodása folytán hasznavehetetlennek nyilvánítsanak és e lépés által a rovigoi községet, amely saját rabbija, a későbbi ellenző beleegyezésével használta, kompromittálják. De az ellenzők az évek folyamán ügyükért sokkal erősebben exponálták magukat, semhogy észbeli vagy halákhai okokkal még hozzájuk férhettek volna. A pártdüh rég megfosztotta őket a józan meggondolástól és tovább haladtak azon a pályán, amelyre egyszer ráléptek.

A harctéren elsőnek Jehuda Saltaro Fano jelent meg, ki ebben a szerencsétlen viszályban a vezérséget rég magához ragadta. A משבית מלחמות harci kedvének új anyagot szolgáltatott, melyet alaposan kiaknázott. Ámbár tudta, hogy Abtaljon cáfoló iratot készít elő, melynek tartalmáról is pontosan

¹⁾ Ezt a hetet (Civalal már nem élt) nevezi a mű (60 a) a velencei rabbiknak.

²⁾ Erről Fano מקוה ישראל 83a ezt mondja: אורח אשכנזי נטה ללון.

³⁾ Responzumát később יעקב נחלת יעקב cz. művében kinyomatta (61. szám, 47. lap) és ezután Mordechai Jafe a לבוש szerzőjének véleményét adta ki ugyanabban az ügyben (62. sz., 59. l.).

volt értesülve, sőt hivatkozik is reá¹⁾), mégis külön elleniratot adott ki. Ennek címe *מקוה ישראל* és már az 1607. év ab hónapjában került ki Velencében a sajtó alól. Ebben Fano 85 tömötten nyomott negyedrétlevélen általában és különösen megcáfol minden egyest és valamennyit együtvéve, akik az ellentáborból a rovigoi mikvaügy szemhatárán megjelenni merészkedtek. Még a »Masbith« címlapján diszló versre is ellenverssel felel. A polémia csinos héberséggel udvarias hangon van írva. F. csupán Bencion és különösen Nethanél Trabotto ellen kel ki élesen²⁾). Egyik erős argumentuma, hogy a Rovigóhoz két legközelebb fekvő város, Padua és Verona, rabbisága a mikva ellen foglalt állást³⁾), a másik pedig az, hogy immár 22 rabbi áll a mikvaellenzők pártján. Ezek a következő városok rabbijai: Bécs, Ginsburg, Ferrara, Mantua, Reggio, Piemont, Verona, Padua, Conian, Labadia, Acqui, Velence (négyen) és Görz⁴⁾). Mindkét párt keresett hiveket, de Abtaljon és Fano nagyobb buzgalommal és sikerrel, úgy hogy a párthivek száma egyre emelkedett. Némelyik a vizzály folyamán megváltoztatta nézetét, így Ezra Fano Velencében és Mózes Terracina Ferrarában, ki a »Masbith«-ban kinyomatott decizióját visszavonta, és Tóbia Levi, ki feltétlen hozzájárulását utóbb gyengítette.

Élő szóval is vitatkoztak, mint Fano művéből értesülünk⁵⁾), és a vizzályba keveredettek köre folytonosan tágult. A Fano műve végén levő lista már a szerencsétlen mikva 36 ellenségét sorolja fel, közöttük két névtelent. Az izgatás akkor még folyt, mert F. biztosítja olvasóit, hogy még sokan ígértek

¹⁾ כנראה מפסקו שיודפס בס' פלגי מים : 77 b מקוה ישראל.

²⁾ Lásd fent 107, 2 és 108, 1.

³⁾ ב"ד של וירונה ופאדווה היותר קרובים לרוויגו אוסרים : 34 a מ"י.

⁴⁾ Ugyanott 78 a : וכנגד כ"ב גאונים ורבנים מכמה בתי דינים מוי"אינה : מג"נצפורק מפ"רארה ממנטובה מריגיו מפיימונטי מוירונה מפאדווה מקוניאן מלאבאדיאה מאקווי ואני וגי אחרים פה ויניציאה ובגוריציאה וגם רבים אחרים גאונים שאוסרים אעפ"י שלא רצו לכתוב והרב גאלאנטי מצפת טוב"ב והלכה גאונים שאוסרים אעפ"י שלא רצו לכתוב והרב גאלאנטי מצפת טוב"ב והלכה גאונים. Az utolsó nyilatkozathoz cf. *ib.* 81 a, 83 a lent, 77 b.

⁵⁾ ב' חכמים מהנדפסים שם במשבית מלחמות נסו עמי : 75 b Ugyanott ע"פ לומר וכו'.

tiltó véleményeket¹⁾ és egy »prágai nagy férfiú« levelében ellenfeleiket szörnyen megbélyegezte.²⁾

Egy félévvel a »Mikvé Jiszráél« megjelenése után a második ellenirat került ki a sajtó alól, melyet Abtaljon Consigli megbízásából Mózes Coen-Porto מ"ם פלגי cím alatt adott ki. Ez szintén Velencében nyomtatott és 96 (78+14+4) negyedréte levélből áll.³⁾ A bevezetés után, melyben versek is vannak, a kiadó előszava következik, melyben a mű céljának a békeszerzést mondja. A gyűjteményes munkában első helyén Abtaljon cáfolja a »Masbith Milchámóth«-ot, előadván mintegy aktaszerűen a viszály keletkezését, amennyiben a Bencionnal váltott régibb leveleket közli.

Ezen bevezetés után lenyomatnak a beérkezett vélemények, melyeknek sorrend szerint a következők a szerzőik: Mózes Mordechai Margulies Krakó, rabbiság Verona⁴⁾, Sámuel Archevolti Padua, Abtaljon Modena Ferrara, Jehuda Fano Velence, Náthán Ottolengo Conian, Jechiel Tardiol Revere, Menachem Azarja Fano Reggio, rabbiság Reggio,⁵⁾ Mózes Menachem Rapa Cremona, Mózes Coen-Porto⁶⁾ Rovigo, Dávid Ravenna Acqui, Jehuda Conian (Conegliano) Acqui, Jesaia Anav Ginsburg. Ezek a döntvények kivétel nélkül 1601-ből származnak, tehát a viszály kitörésének idejéből, és csekély változtatásokkal a מלחמות ה' -ből lettek újra lenyomatva, mint maga a végső döntvény is, melyet Abtaljon szerkesztett.

Midőn a velencei rabbiság a »Masbith«-al a nyilvánosság elé lépett, a fürdő ellenzői új segítség után néztek. Sikerült

¹⁾ A lista végén ezt olvassuk: ורבים גאונים ורבנים אחרים שהבטיחו: לשלח פסקיהם לאסור.

²⁾ גם יש אצלנו כתב מגדול אחד מק"ק פראגה יצ"ו מגיד לאדם מה שיחם. בנדרון זה אשר תצלינה אוני שומעים. A utószóban, a mely már gyanúsításokat is tartalmaz és Fano nagy mozgolódásáról tanuskodik.

³⁾ בירח שבט שנת שס"ח.

⁴⁾ Bárukh Bassan, Chajim Segal és Jakob Carfati. Ch. Segal később még egy levelet intézett Abtaljonhoz.

⁵⁾ Fano, Chizkija Foa, Obadja Sforno. Porto megjegyzi, hogy ezen decizió után Fano az ő pártjukhoz tartozik.

⁶⁾ 18 b: חברתי בעיר בדיאה י"ג למנחם השם"ב ועתה קצרתיו בו וגם: הוספתו עליו דברים מחדש.

is új szövetségesekre szert tenniök és a régiek közül a magas kora Sámuel Archevoltit, ki éppen 1601-ben saját peres ügyében érintkezett a velencei rabbisággal,¹⁾ rávenni arra, hogy a Masbith ellen cáfololó iratot készítsen.²⁾ Az új pártfelek Dávid Norlingen (Mantua), Mózes Coimbrano (Ferrara) és két névtelen. Jiszachar Bär Eulenburg Görzből, ismert rabbinikus tekintély, ellenállott a felszólításnak és nem adott véleményt, hanem beküldött egy talmudi értekezést (31 köv.), amely a peres ügygyel nem áll semmiféle összefüggésben. A vélemények sorát egy névtelennek רם צבי c. értekezése zárja be, amely rövidített alakjában is hét levelet tölt meg (38—44). A mikva-ellenzők verbuválására, mint látjuk, kevesen csaptak fel és nem igen érthető, hogy mi lelkesítette Portot a nyolc-, két- és négysoros versek költésére, melyekkel (46a) saját cáfolatait bevezeti. Jobb lett volna, ha ezek a תשובות מנפ"י, melyek a Masbith véleményeit pontról pontra akarják cáfolni és ugyan- ezért השגות הבור-*nak* neveztetnek, elmaradtak volna. Durva hangjakkal — »hazugság« Porto legkedveltebb szava és leg-erősebb argumentuma — az előszóban célul kitűzött békének csak rossz szolgálatot tettek. Érthető, hogy a velencei rabbik ilyen polémiára nem reagáltak és inkább arra határozták magukat, hogy a lángoló tüzet kiégni hagyják. A nagy viszály utóhangjai találhatók meg Carmoly szerint³⁾ a גדולי טהרה, זכרון ויסק c. responzumgyűjteményekben.

Csak ebben az évben lett ismeretessé — Schwager-Fränkel Katalog 11, 344a -- hogy Sámuel Portaleone (שמואל משער אריה) a rovigoi mikvaviszályról külön könyvet írt, melyet פסקי שמואל-*nek* nevezett és iratainak c. gyűjteményébe felvett. A könyv Portaleone sajátkezű írása és Camillo Jaghel 1613-ban cenzurálta. A szerző mindkét pártnak szeretne

1) V. ö. II, 162—164 sz.

2) 26—28 lapok.

3) העורבים ובני יונה 11. lap. C. a mikvavi szály rövid előadásában több tévedést követ el, melyeket hallgatással mellőzünk. Így pl. בן ציון בר שמואל פראנסים-*val* azonosítja. Erről a mikva-harczról l. még Nepi-Ghirondi 289 és אור החיים 4 l. (8 sz.) és 6. l. (15. sz.).

igazat adni. Nem érdektelen, hogy Szimcha Luzzatto, a rovigoi mikvaharc legfiatalabb harcosa, öreg korában Saul Morteirával harcba keveredett azon kérdés felett, vajjon a cisterna használható-e mikvának?¹⁾

2.

Kereskedelem és ipar.

Iratgyűjteményünk jelentékeny adalékokat szolgáltat az akkori idők zsidó kereskedelmének és forgalmának megismeréséhez. Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy a zsidók, Olaszországban úgy mint más országokban, peres ügyeiket nem vitték világi forum elé, hanem saját bíráik, vagy esetről esetre választott laikusok által intézték el. Bizonyítékul szolgálnak az iratainkban előforduló követelések (18, 109, 161, 201), örökösödési ügy (7) és bérletpercek (62, 135, 138). Ez az eljárás annál inkább figyelemre méltó, mert az olasz zsidók házassági szerződéseket és végrendeleteket a közjegyző által állították ki²⁾. Még oly esetekben sem fordultak világi ható-

¹⁾ Revue d. Études Juives XXXVII, 109 és 114. Sámuel Aboab Luzzatto pártján volt.

²⁾ Lásd fent 105, 5; továbbá פסקי ריקאנטי האהרונים שטר : 24 כפי נימוס העיר וכן נעשה השטר דוטאלי ע"י כופר מתא דוטאלי נצרי . . . ש"ת יעקב לבית הלוי (1674-ből. V. ö. fenn 20, 3. j. végén). שהמנווג הוא קבוע בכל גלילות איטאליא לעשות כל הצואות שלהם ע"י: שאלה יעקב צוה מחמת מיתה : 69 v. ö. ugyanott; נוטרי"ו ואין זה דבר חדש Kaufmann ע"י נוטרי"ו גוי וכה אמר שהג' בניו ירשו השלו בתורת פיד"י קומיס"ו מ"י שנשתעבר בשני שטרי: (ר"ס Mortara = ms. 152, 209) עש"ג מסך ת"מ סקודו לפורעם אחרי מיתתו וכו' וכדי שהשטרות נוצרי"ו הנ"ל יהיו שווים ומועילים עשה עליהם עוד היום בשטר עברי א' חתום מבי עדי ישראל עש"ג מסך ת"מ סקודו לפורעם אחרי מיתתו וכו' וכדי שהשטרות נוצרי"ו הנ"ל יהיו שווים ומועילים עשה עליהם עוד היום בשטר עברי א' חתום מבי עדי ישראל. Az olasz zsidók ezt czélszerűségi okokból tették, mert különben ebben a pontban szabadabbak voltak, mint török hitsorsosaik. Sámuel Portaleone פסקי שמואל c. kéziratos művében (Schwager-Fränkel, Katalog 11, 344. sz.) a 73b lapon a következőt mondja: מתוך זה אנו למדין שאלו לא היה בתוגרמה גזירת המלכות אלא יהיה הרשות נתונה לעשות שטרות בדיני ישראל כמו שהוא בגלילות איטאליא לא היה מכשירי החכם הנ"ל [בית יוסף] הוישאה בעש"ג איך בשכבר הימים: Kaufmann kézirata 152 (= Mortara), 102. drb. a következőt találjuk: עברו נעשו איזה שטרות ושעבודים פטורים ורינונצ"י בני ובין הקצין א"א יצ"ו הנ"ל [שלמה בן הקצין כמר' אשר כהן מאליסאנדריא ואביו] ובפרט שטר עברי נעשה בינינו יום ז' כסליו ה"ת הע"ל ונתקיים גם בשטר נצרי נעשה כ' דיצמר' וכו' השנת' השגות ודיקריטו וכו' וגם השטר נצרי שנעשה וכו' ע"י

sághoz, midőn nagy összegekről volt szó és midőn az adós a per eldöntését a törvényszék előtt való meg nem jelenés által éveken át meghiusította. Ilyen eset volt az Ottolengo-Carmi-féle sokáig huzódó ügy (76—78, 94, 96, 102, 108). E nevezetes per, mely nem áll egyedül¹⁾, a Carmi testvérek üzleti és vagyoni felosztásából keletkezett, melynél 1592-ben Menachem Azarja Fano²⁾ és 1597-ben Ábrahám Provenzal közvetített³⁾. Ha az egyik fél lakóhelye hitsorsosai ellen joggal bizalmatlankodhatott, akkor a vitás ügyet más város választott bírósága elé vihette. Így vélekedik a velencei rabbiság (78), amely mint a főváros rabbisága jogosultnak tartotta magát, hogy minden ügybe beavatkozzék.

Hasonló eljárást tanusítottak különben más rabbiságok is, mire klasszikus példa a rovigoi fürdőviszály és amit a ferrarai bolthelyiségek körül keletkezett viszály is bizonyít. A ferrarai község ugyanis elárusító helyeket épített, melyeknek bérét adófizetésre és jótékony célokra fordította. A velenceieket nem részesítette a nyereségben, minthogy ezek, mint később bevándorlottak, az építés költségeihez annak idején természetesen nem járultak hozzá. E miatt a régi és új lakosok között heves viszály támadt, melyben maga a velencei rabbiság a ferraraiak pártjára állott. Leó ellenben, bizonyára pénzért és szép szóért, földijeinek igényeik megvédelmezésére a rabbinikus joganyagot szolgáltatta⁴⁾.

הסופר מרקו אנטוניו פיסטוני. Ezen alkalommal kiegészitem a fent 19. lapon לשון נוצרי-ról adott jegyzetemet a következő utalásokkal: Neubauer, Catalogue 1535, 2: הספר המועתק מלשון נוצרי אל לשון עברי זה; 2207, 1 elején לשון שון; מאה שנה בעיר אייגש במדינת פרובינצה וכו' עייש לשון נוצרי (= latin) דָאָוִד בֶּן יוֹדָא מֶסֶר לֵוֹנָא (idézi Husik, Judah Messer Leon 5. l. egy a XV. század második feléből származó kéziratból).

¹⁾ Hasonló perről Németországban szól Horovitz, Frankfurter Rabbiner I, 25 és 53 és Olaszországban Kaufmann kézirat 152, 238—241.

²⁾ Kaufmann kézirat 158, 79: Fano kiegyezést létesít a Carmi testvérek közt.

³⁾ Schwager-Fränkell, Katalog 11, 166. szám: פסק הגאון מו"ה אברהם: פרובינצאלי בכמוה"ר דוד איש מאנזובה משנת שני"ז על עסק חלוקת השותפות חנות. בוירצילו של משפחת קרמי. V. ö. 78. és 108. sz.

⁴⁾ 188. szám, hol a jegyzetben az irodalmat felsoroltuk. Mar-

A kereskedelem általános történetéhez érdekes adalékot nyújt a 69., 79. és 80. szám, melyekből azt látjuk, hogy a XVII. század első felében Velence, Prága és Krakó között élénk üzleti összeköttetés állott fenn. Nagy összegekről és pénzügyletekről van szó. Hogy Velence és Prága között jelentős forgalom létezett, a 18., 114.,* 120. és 194. szám is mutatja. Az a tény, hogy a lengyelországi községek a római községet nagy pénzösszeggel támogatják (205—207), közvetve azt is bizonyítja, hogy a lengyel és olasz zsidók között sűrű közlekedés állott fenn. Figyelemre méltó, hogy a római község a velencei rabbiság ajánlatát veszi igénybe és hogy a küldött szintén velencei ember¹⁾. A XVI. század második feléből azt halljuk, hogy egy prágai fiatal ember egy velencei leányt azon föltétel mellett vesz nőül, hogy egy évig Velencében fog élni, de csakhamar visszatér Prágába és azután ismét Velencébe jön²⁾. Ugyanazon század végén Marco Cantarini Asoloból

gulis azt hiszi, hogy ágyak bérbeadásáról van szó (המטות, nem החנויות). De ez nem valószínű (l. Rivista III, 132). Kaufmann kézirat 152, 150 (Weisz 44): אופן התר הלואה לבעלי חנויות ולבעלי בוטיגי ולטול: (v. ö. Mortara, Indice 68).

¹⁾ Áron szedő 1590-ben טוב דובר cím alatt Krakóban héber-német-olasz glossariumot adott ki. Ehhez Steinschneider (MS. 43, 263) ezt a megjegyzést füzi: »Először az a kérdés, hogy egy krakói nyomdászt milyen érdek fűzött az olasz nyelvhez? Szabad-e az olasz és lengyel zsidók akkori közlekedésére gondolni, melyet itt csupán jelezhetünk?« Az utóbbi kérdésre igennel felelhetünk. A krakói Jóchanan a velencei területen néptanító volt (18. sz.). A kérdés magvát illetőleg meg kell jegyezni, hogy német-zsidó imakönyveket Olaszországban is irtak, még pedig olasz zsidók számára. Három idetartozó kézirat a Magyar Tudományos Akadémia birtokában van. A legrégebb Ferrarában 1465-ben iratott, a másodikat Asolohan 1559-ben írta József Carob egy asszony számára, »hogy abból imádkozzék«, a harmadik, melynek tartalma chanukka és purim piutok, nincs keltezve (Weisz, Kaufmann-Katalog 395—397). Világos ebből, hogy a krakói nyomdász glossariumát Olaszországban is akarta árusítani.

²⁾ Az akkor Velencében tartózkodó Eliezer Askenazi véleménye: 96. száma. Isserles véleménye ugyanott 36. szám: גשאלתי על רחל בת ת"ח שנישאת בווינוי"ה לראובן שהוא מבני פראג ויהתנו שיעמוד שנה אחת בווינוי"ה ליוזן את אשתו בבית חמיו וללכת שניהם אח"כ לפראג ובתוך השנה ההיא פור וכלה כל נדוני"ה אשתו וכל מה שנתן לו אביו.

Prágában telepedett le¹⁾. Egykoru okmányokból arról értesülünk, hogy a velencei zsidók kereskedelmi összeköttetései egész Európára terjedtek ki²⁾.

Különösen virágzott, mint ismeretes, az olasz zsidó könyvkereskedés, mire érdekes bizonyítékot szolgáltat a 143. és 144. szám. Egy rabbinikus mű kiadói Palesztinából kiindulva bejárják a Keletet, Németországot, Oroszországot, Litvániát, Lengyelországot és még az utóbbin tuleső helyeket, hogy vevőket és ajánlásokat gyűjtsenek³⁾. A Salonikiban tervezett talmudkiadás eladására Velencében valóságos irodát nyitottak (170). A könyveket általában ügynökösködés útján terjesztették, minél a főszerepet az ügynök szegénysége játszotta, ki vagy a saját, vagy a más könyvét árusította⁴⁾. A jelenkor ugynevezett koldusirodalma tulajdonképpen a régi kor maradványa, melyben nem zsidóknál is virágzott. Aldus Manutius hires nyomtatványai nem voltak eléggé kelendők, ugy hogy kadójuk idegen fejedelmeknél koldult és ezért a a velencei tanács elzáratta⁵⁾. Dániel Bomberg, a héber irodalom Aldusa, ezen üzletnél jelentékeny örökölt vagyonát teljesen elvesztette⁶⁾. Bomberg szomorú sorsán okulva, követői, a héber nyomdák tulajdonosai, nem nyomattak többé saját költségükön, hanem csupán zsidó vállalkozók megrendeléseire. Hogy a vállalkozót nagyobb kiadás készítéséből érhető megrövidítés ellen megvédjék, a velencei rabbiság több esetben megtiltotta, hogy az illető könyvet mástól vegyék, mint a vállalkozótól.

1) Osimo, Narrazione 45.

2) Schiavi, Nuova Antologia, vol. XLVII, 511. A velencei keleti kereskedelemről érdekes esetek találhatók a שער יהושע 35. és 39. számaiban (cambia). Német kereskedők vándorlásairól Olaszországba I, Deutsche Literaturzeitung, 1906. évf. 169. hasáb.

3) Leó ומשם והלאה szavakkal talán Magyarországra gondol. Az ajánlások közül különösen a ק"ק קראקה által adottat emeli ki, minthogy ezek Lengyelország vezető községének voltak a tudósai. A vállalkozókat Mózes nevű tanítójának is ajánlja.

4) Lásd a részleteket fent 56 k. és 60.

5) Molmenti 201 k.

6) Freimann ZfHB. X, 33. L. Berliner, Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft III, 293k.

Ilyen tilalmat találunk az utánn nyomás elleni intés után Haja gáon *ממכר מקה וממכר*-jában, amely Velencében 1602-ben nyomtatott. E tilalom éle világosan a nyomda és személyzete ellen irányul, az inquisitorok példányai a tilalom alól külön kivételnek, ami a viszonyokra eléggé jellemző¹⁾. Előfordult, hogy a kiadó a kiadás egy részét más vállalkozónak engedte át²⁾. A kiadás rendszerint nem volt nagy. Az általános tiszteletben álló Menachem Azarja Fano saját népszerű *liturgiai* munkájából csupán 1000 példányra rugó új kiadást rendez³⁾. Némelykor a szerzőtől megvették munkáját vagy másolatot vettek belőle⁴⁾. Az utóbbi tény azt mutatja, hogy a XVII. század elején az irodalom még kéziratokban is élt. Leó héber olasz gyászda, amely nagy feltűnést keltett, szintén kéziratban forgott közkezen (132).

A levantei kereskedelem jórészt a velenceiek kezében volt. Midőn a nemesek a XVI. században a kereskedéstől lassankint visszavonultak, ez a velencei és keleti zsidók kezére került. Az idegen árucikkeket csak bizonyos helyeken és hivatalosan jogosított közvetítők útján volt szabad eladni. Ilyen ügynöki jogot »sensaria«-nak neveztek és ez természetesen nagyon jövedelmező és keresett volt. Ilyen jog birtokában volt S. J. Katzenellenbogen rabbi is és ezt egyik utódjára akarta átruházni. Érdekes már most, hogy a konstantinápolyi zsidók azt a határozatot hozták, hogy tilos idegen hatalomhoz fordulni bármely kereskedelmi jog elérése vagy átruházása céljából. Ez a zsidók részéről önvédelem volt. Midőn a konstantinápolyi község Katzenellenbogennál, rabbinikus érdemeire való tekintettel, kivételt akart tenni, K. ezt a kedvezményt nem fogadta el⁵⁾.

¹⁾ וכן שלא יוכל ליקח מן הנדפכים לא מיד בעל הדפוס ולא משום אחד Steinschneider (Jüdische Typographie, Ersch und Gruber Encycl. II, 28, 31) ezt a helyet idézhette volna a Maamadóth (Venance 1606) helyett és nem lett volna szabad egy esetről beszélnie.

²⁾ 97. szám; v. ö. még 120, 193, 199, 132.

³⁾ U. o.

⁴⁾ 119., 124. szám.

⁵⁾ 104. sz. Talán velencei (nem konstantinápolyi mint fent 35.

Velencében, a világkereskedelem egyik főhelyén, mindenféle pénznemek voltak forgalomban, melyekkel, mint manapság is, visszaéléseket követtek el. A 13. számú névtelen levélben talán csekélyebb értékű pénz vételéről van szó; rossz pénz Leó kezébe is került, melyet ártatlanul tovább adott (50). Liszt- és borárakat és házbért a 63. számban találunk, könyvárakat ugyanitt, továbbá a 98., 199. számban.¹⁾ Rendesen nagyon alkudtak.²⁾ A szabóság a velencei zsidók között is el volt terjedve³⁾, habár nem oly mértékben, mint Rómában, hol a község nagyobb része ebből élt⁴⁾. A zsidók a velencei szárazföldön földmiveléssel is foglalkoztak, mert Leó atyjának áldást kíván barmában és a mezőn⁵⁾. — Egy keresztény hitetelő Laudadio dei Rossit a velencei adósok börtönébe veteti (133). A velenceiek nagy erőlködéseiből, hogy kiszabadítsák, azt következtethetjük, hogy az ilyen esetek ritkák voltak. De hagyjuk az apróságokat.

Amint látjuk, az ipari tevékenység mezeje a szabad köztársaságban is nagyon korlátolt volt. Ezt egyébiránt Leó világosan mondja is⁶⁾. 1637-ben megtiltották a velencei zsidók-

1. irtam) ügynöki jogról van szó, melyet a török és velencei kormány közösen engedélyezett keleti áruk eladására Velencében.

¹⁾ Porges (ZfHB. X, 5) a 63. számot következőkép fordítja: 4 sechie bor 10 lira (fordításom ellen, fent 29. lap). Egy לבוש ára 5 arany, az Alsech תורת משה-jének kötetlen példánya 1 arany, גלות יהודה 4 lira és 10 gazzetta. S. J. Katzenellenbogen 1559-ben az 1554–5-ben Sabionettában nyomott Alfasit darabonként 4·5 scudiért ajánlja (Isserls döntvényei 50 végén.) A כלי חמדה (Benjacob כ 128) terjedelmével bíró mű nyomtatási költsége 1638 őszén legalább 600–700 aranyba került (II, 173), mivelhogy a papir és munka ára az 1630-iki pestis óta a kétszeresre emelkedett. Leó בית יהודה-jának nyomása (Vel. 1635) 200 aranyba került. (Önéletrajz, Corriere III, 247.)

²⁾ II, 14 l. lent: כל התגרים שואלין הרבה והקונים משיבין.

³⁾ Izsák, Leó fia nappal szabóságot és éjjel tórát tanult (177 k.).

⁴⁾ Vogelstein-Rieger, Geschichte d. Juden in Rom. II, 198. Berliner II, 86. V. ö. még Ciscato 108 és Jew. Encyclopedia IX, 372 a.

⁵⁾ 54. szám: אתפללה לאלקים ישלח ברכה והצלחה לביתך במקנך ובשדה השמר לך איוני בלכתך בדרך כי תרכב אל סוסך יומם השמש: V. ö. 52: לא יכבה.

⁶⁾ Riti (Ven. 1687) p. 46: »et essendole vietato quasi per tutto il posseder terreni, e molt' altri modi di mercanti, et essercitij di riputatione,

nak, hogy mint ügyvédek fungáljanak¹⁾. De a rabszolga-kereskedésnél, amely Velencében a XVI. század végéig tartott, a közvetítő jegyzők papok voltak²⁾. A kereskedelemben a zsidók iránt a legnagyobb bizalommal viseltettek: a mantuai uralkodó herceg 1580-ban Anselmo és Liberal Levit, 1576-ban David de Cervit küldte Velencébe, hogy számára rubinokat és gyémántokat vásároljanak³⁾. A levantebeli Nahman Juda Velencében 1630-ban szabadalmat kap egy általa feltalált mixturára⁴⁾. E nagy bizalom dacára az árukereskedés nem volt szabad, úgy hogy a zsidóknak tulajdonképpen csupán a pénzüzet és nagy iparvállalatok financozása maradt meg. Mindkét téren éppen a XVII. század első felében nagy érdeket szereztek a Signoria körül. Ezt részletesen előadja Luzzatto »Discorso« című művében⁵⁾. A reggeli ima előtt és az esti ima után semmit sem volt szabad vásárolni⁶⁾.

Leó iratgyűjteménye a közlekedés és posta történetéhez is szolgál néhány adattal. Rendesen gyalog utaztak, nem zsidók társaságában is (106, 113, 114) és akkor is, ha az utak nem voltak biztosak⁷⁾. De előfordult az is, ha az utat

---

et utili, si sono molto abbassati d'animo, e divenuti digeneranti della lealtà Israelitica«. Midőn Leó Ferrarában egy zsidó pecsétvésővel összerült, erre dicsőítő verset irt (Diván 389: הרמת קול בשבח ר' אליהו : (אניירה חרש בפתוחי חותם).

1) Kaufmann, R. E. J. XXXVI, 233.

2) Molmenti 331.

3) Schiavi I. c. 506.

4) U. o. 505.

5) L. fenn 113 köv. A zsidók érdemeit az európai kereskedelem és különösen az olasz republikák körül dicsőíti Lecky, History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe, London 1890, II, 283 köv.

6) Leo, Riti p. 24; Ciscato, Gli Ebrei in Padova 106, n. 1: »Per evitare che gli ebrei comprassero oggetti rubati, il Capitolo della loro università aveva stabilito che nessuno potesse comprare prima delle orazioni del mattino e dopo quella della sera«. Leó szerint a tilalomnak vallásos alapja volt.

7) 22. sz : יהיתה הברכה אשר עם כל הדרכים המקולקלים אנכי בדרך : נחני לשלום בלי פגע ומכשול וישת בה שמו.

lőháton tették meg.¹⁾ A teherszállítást Velence és vidéke közt teherhordók bonyolították le²⁾. A postás Velencéből szombat este indult³⁾. Ez a körülmény magyarázza meg azt a szokást, amely Velencében részben mai napig fennáll, hogy a postát pénteken intézték el. Sok responzum péntekről van keltezve; Leó is azt írja egyszer: a szombat közeledik (154 végén). Montagnanaba azonban vasárnap irtak (11. l., 2. sor).

A velencei levélhordó visszafelé magával vitte az általa érintett helységek postáját, ezért Ferrarában, mint Leó szavai-
ból kitűnik, a leveleket vasárnap irták⁴⁾. Eszerint rendszeren levelet hetenként csak egyszer lehetett váltani. Így történt ez Leó és atyja között⁵⁾. De sürgős vagy fontos esetekben külön küldöttet használtak, vagy pedig valamely kinálkozó alkalommal éltek⁶⁾. Leónak Marco Malvezzi, a »hü ember«, hoz levelet⁷⁾, egy más keresztény ember Leó bosszuságára a neki küldött levelet tiz napig tartotta zsebében⁸⁾. Egy megnevezett férfiú átadja Leónak Ferrarában ifjúkori barátjának Krakóból küldött levelét és Leó feleletében azt kérdezi, hogy mikép küldhetne »Midbar Jehuda« c. művéből 40—50 példányt Krakóba⁹⁾. Különben tudjuk, hogy a középkorban a

¹⁾ 52. sz. (atyja) és 144. sz. végén: egy szegény gyenge embernek adjanak lovat, hogy tovább utazhassék. Montagnana akkor góczpont volt.

²⁾ 45. sz.: המטלטלים אשר שלה לי עיי הרין פגעו היורדים המבקשים. 50 végén: כי אצפה אל המטלטלים עיי נושא. a levélhordó (l. alább).

³⁾ S. J. Katzenellenbogen 1591 végén ezt írja: הייתי טרוד להשיב (Nachlath Jakob 22). 101 végén: ואם יתן לי הכתב בטרם הרצים יצאו דחופים אשלחנו באגרת זו את. A postások ugyanis több irányba mentek.

⁴⁾ 55. szám: כי לא נוכל לכתוב יום א' הבא מפני חג השבועות.

⁵⁾ 53 végén: ורוח קדשך אל תקח ממני מדי שבת בשבתו; 10. sz. elején: אם לא בכל שבוע; 21 l. sor 1.: ולא קיימתי להשיב מקץ שמונת ימים: לפחות מדי חדש בחדשו כאשר גם אני עושה.

⁶⁾ ה. מ. ב. ל. הלז השם לדרך פעמיו לעיר משכן כבודו: 115.

⁷⁾ 55 elején.

⁸⁾ 28 elején.

⁹⁾ 122.

legtávolabb eső országok zsidó tudósai egymással leveleztek¹⁾. A jelentékeny portót a címzett fizette²⁾.

Abban a körülményben, hogy az olasz zsidók az olasz hónapneveket használták, Güdemann egyik bizonyítékát látja annak, hogy teljesen meghonosodottnak érezték magukat.³⁾ A római község héberül vezetett XVI. századbeli jegyzőkönyvében is sűrűn használtatik pusztán a polgári dátum héber betűkkel⁴⁾. Steinschneider erre a szokásra különböző forrásokból számos adatot gyűjtött⁵⁾. Nem érdektelen, hogy Leó leveleiben nyolcszor használja a keresztény keletet, két ízben oly levelekben, melyeket rabbinikus tanítóhoz intézett⁶⁾. Rendesen azonban a hetiszakaszszal jelzi vagy egyszerűen, vagy belőle vett oly mondat által, amely a levél tartalmához illik. Ritkábban használja a héber havi keletet⁷⁾. Egy eset kivételével a keletet, amint régebbi időben általában szokásban volt, az irat végén adja.

Vessünk már most egy pillantást a Leó által saját nevében irt levelek belsejébe⁸⁾. Leó ifju korában Montagnana

¹⁾ Carmoly גדולת שאול, p. 5 és Berliner, Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter, 123 köv.

²⁾ 20. szám az alább idézett helyen.

³⁾ Geschichte der Kultur der Juden in Italien, 252.

⁴⁾ Berliner, Geschichte der Juden in Rom, II, 99.

⁵⁾ Dolgozatában a zsidók olasz nyelvű irodalmáról, amely a Monatsschrift 42–44 évfolyamaiban jelent meg. A helyet sajnos nem találom. Én a következő helyeket jegyeztem fel: Méir Padua responzumai 38, 52, 77 s máshol; Heilbronn נחלת יעקב 3, 17 s máshol, REJ. X, 185, 19 és 20; Neubauer, Catalogue 38; Margoliouth G., Catalogue of the Hebr. Manuscripts in the British Museum II, 485 (p. 102 b lent); 505; 523 (p. 130 b: 1432, dec. 7.); 523 (p. 131 a); 617 vége; 623 (p. 217); 623 (1501 junius 22.); 629 (1486 15. nov.); 646; ZfHB. IX, 182. Ms. Kaufmann 152. Az összes adatok a XV.—XVII. századokból származnak. Nem ritka a keresztény évszám sem, ami azzal függ össze, hogy az okmányokat keresztény közjegyzők állították ki.

⁶⁾ 65, 83, 84, 88, 89, 90, 92 (Bencion Carfatihoz), 135 (Sám. Archevoltihoz). A 109. számban előfordul חדש סיטימר.

⁷⁾ A 30. számban כ' תשרי helyett bizonyára כ' תשרי olvasandó.

⁸⁾ 8–10, 20–25, 27–33, 35–55, 58–60, 65, 82, 84–93, 97–101 és még néhány. A legtöbb Montagnanában és Ferrarában iratott.

kis helységben nagyon elhagyottnak érezte magát és később Ferrarában a főváros utáni vágy kinozta. Ennek folytán a levelezésben szellemi érintkezést, illetve kárpótlást keresett. Főképen azonban híreket keresett és úgy saját mint levelezőinek leveleit ujságoknak tekintette. Egy ízben bátyjának Anconába, ki a levélírásban való lustaságát szemére vetette, ezt írja: »Laknám csak mint te nagy városban, hol tudósok és írók élnek, hol hajók ki- s bejárnak, hol kereskedők messze földről összejönnek és a világ mind a négy tájáról híreket hoznak, hol az uralkodók tettei ismereteseek: akkor minden órában írnék leveleket, a postások nem győznék vinni és te egész vagyonodat kiváltásukra költenéd el.« De Montagnana jelentéktelen helységben egyáltalában nem akad levéltárgy¹⁾.

Leó egyik levelében, melyet még többel együtt kiadni szándékozom, a következőket olvassuk: »Megbízta, hogy közöljem veled az összes ujságokat és eseményeket, valamint mindazokat a híreket, melyek itt [Velencében] nap nap után keringenek. Uram, miről értesitselek? Utcáinkban távoli országokból nem forog más jó hír, mint a már ismeretes a tiz törzs leveléről. Ezt egy újabb levél, melyet az előljárók egyike Damaskusból megbízható oldalról kapott, újból megerősítette. Vajha Isten Izraelről mindig jót beszélne. Ámen! Egyebet nem hallottam, amit eléd terjeszteni méltó volna. Táborunkban az a mende-monda járja, hogy egy zsidót börtönbe vetettek. De a dolog még nem biztos, a legközelebbi szerdán minden kitudódik, akkor majd hallasz felőle.«

Ezeket a benső vonásokat a velencei zsidók beléletéből a XVI. század fordulóján csak akkor értjük meg kellően, ha őket Velence általános történetének világosságánál szemléljük. Ranke egyik művében ugyanis a következőt olvassuk²⁾: »Ebben a korszakban [a XVI. század utolsó negyedében] írott ujságok kezdtek forgalomba jönni. A közlés ezen fajtájára nem létezett alkalmasabb hely, mint Velence, hol a politika és keres-

¹⁾ השתדלתי כל הימים וכו' יגעתו למצא איזה נושא יכשר להעלות: 20: על ספר.

²⁾ Sämtliche Werke, 42. kötet: Zur Venezianischen Geschichte, Leipzig 1878, 91. és 138. lap.

kedelem annyi szála futott össze. E célra külön irodákat rendeztek be; a szerzőket jól fizették.« »Akkor [1618] főképp levélbeli hírek, melyeket lemásoltak és tovább adtak, terjesztették az újdonságokat. Ezek a levelek nem minden toldás nélkül jártak be a világot.« A velencei krónikák ugyanebben az időben a középkor szokása szerint az eseményeket napról napra jegyezték fel (u. o.), amint ezt a megbízó a fent idézett levél írójától kívánta.

Leó tehát ebben a pontban is kora igazi gyermekének mutatkozik. Hirei közül külön említést érdemelnek azok, melyek Montagnana keresztény lakói ellen intézett rablótámadásokról (20. sz.), a zsidóknak a pápa tartományából való kiűzéséről [1593] és a bolognai zsidók elleni lázadásról szólnak (47. sz.). A 64. számban Leó a következőt jelenti: »Nagy elkesedéssel választották itt meg Marino Grimani herceget uralkodóvá az egész nép ujjongása közben, mert kedvelt ő testvérei közt és Izraelt is szereti. Fordítsa az Isten szivét jóra.« Egy olasz tudósítás alapján erről az eseményről Ranke a következőt írja¹⁾: »A régi és új házak közötti viszály hátterbe szorult. Cicogna halála után az 1595. évben tulajdonkép a közvélemény volt az, amely a doget választotta. A közhangulat Grimanit követelte, ki nem származott ugyan régi házból, de oly férfiú volt, ki drágaság idején nagy vagyonát a tömeg javára költötte és Grimani a nép hajlamát haláláig bírta. Doge halálát még sohasem gyászolták mélyebben és általánosán, mint a Grimaniét 1605-ben.« Hogy Grimani milyen népszerű volt a zsidóknál is, abból is látható, hogy a zsidók külön imát mondtak érte. Egy 1597-ből eredő Castel Francoban használt *מי שברך* még reánk maradt²⁾. Grimani a zsidók iránt tényleg kegyes volt: 1598 október 6-án tiz évre (mint

¹⁾ J. h. 85. lap. Ranke a jegyzetben a következőt idézi: »Morte che fu Pasquale Cicogna, si levò per la terra grande tumulto volendo il popolo levare per Dose Marin Grimani . . . Serrato li 41, per far elezione il popolo andava cridando per la piazza e per le strada Viva il Grimani, ne per quanti ordini messi, ne per tutte le promissione fatte non fu mai possibile d' acquistare il popolo etc.« Scortinio.

²⁾ Neubauer, Catalogue Nr. 2555.

Velencében szokásos volt) engedélyt adott arra, hogy Velencében minden idegen zsidó lakhatik, hogy zsinagógákat építhetnek stb.¹⁾

A levélbeli közlésekhez, melyeket lemásoltak és továbbadtak, számíthatjuk azokat a röpiratokat is, melyekről levélgyűjteményünkől értesülünk. Számuk nem kevesebb, mint hat és valamennyien nagy érdeklődést keltettek, ámbár vagy inkább mert többnyire egyszerű pamphletok voltak. Valamelyik előkelő zsidó, ki egy herceg kíséretében jött Velencébe, magával hozta Ábrahám Provenzal casalei tekintélyes rabbi levelét, amely Salamon Sfornot, kinek Astiban valamelyik orvossal baja volt, erősen támadta. A nevezett »Signore« (הנשיא) egy velencei gazdag zsidóval együtt az említett iratot szétében terjesztette, úgy hogy Sforno becsülete veszélyben forgott. Leó jelenti ezt a megtámadottnak, felvilágosítást kér és egyszersmind azt is, hogy levelét semmisítse meg (65). Amsterdamból a velencei rabbiság ellen egy pamphletet hoztak forgalomba, melynek éle első sorban Leó és Luzzatto, a két szabadelvű rabbi ellen irányult (155.). A velencei rabbiság átokkal fenyegeti mindazokat, kik Eliezer Chajim Nizza paduai rabbit szóval vagy irással gyalázní merészkednek (165). Ez úgy látszik a Nizza feleségéről terjesztett rossz hírrel áll kapcsolatban²⁾. Rafael Civald rabbi becsülete ellen támad az a pamphlet, melyről a 210—214. számokban van szó³⁾. Komoly vitairatnak tekintendő azonban az a két röpirat, melyek közül

¹⁾ Hebräische Bibliographie I, 18; Schiavi l. c. 510.

²⁾ Lásd a 136. számot és az ottani 'jegyzetet. Hasonló esetet (talán ugyanazt) találjuk a 123. számában: על שו"ת יעקב לבית הלוי 123. számában: נדון אשה אחת שנחשרה עם פלוני S. Luzzatto, Leó Modena és Nehemja Saraval egyetértenek Jákob Levivel, hogy a férjet nem lehet a gyanúsított nőtől való elválásra kényszeríteni. V. ö. még Kaufmann kézirat 147 és REJ. X, 196, 164—166 sz. (1633-ból), 153—154, 161 (vadházasság), Kaufmann kézir. 152, 120—121 drb. (בתולה שהוציא עליה שם רע). Ezek a példák, melyek könnyen szaporíthatók, Olaszországból és a bennünket foglalkoztató korból valók.

³⁾ A tudós becsületét mindig megvédték, lásd pl. Kaufmann kézirat 152, 63: למבזה ת"ח; u. o. 65: כנגד וירצילי כנגד; האלוף כמהר"ר יעקב באק"י זצ"ל.

az egyik a rovigoi fürdővel (93. szám, v. ö. fent 117.) és a másik a szóbeli tannal (156. szám, v. ö. fent 79.) foglalkozik. Mindkét esetben irodalmi harc keletkezett és az első esetről több könyv nyomtatott ki.

3.

Társadalmi helyzet és magánélet.

Az 1516. év óta, melyben Velencében a ghetto, az első, amely ezt a nevet viselte, felállított¹⁾, a Signoria két ízben határozta el, hogy a zsidókat kiüzi. Első ízben 1519. november havában csekély többséggel a minden tiz évben megújított »Condotta« ügyében folyt tárgyalás alkalmából tisztán vallási okokból, a spanyol és francia példára való hivatkozással; másod ízben 1571. december 21-én egyhangulag politikai boszúból a törököktől szenvedett vereség miatt. A velenceiek t. i. Don József Nászi naxosi herceget okolták a háboru kitöréseért²⁾. A kereskedői higgadtság mindkét ízben megakadályozta ugyan a kereskedőállam öncsonkítását, de maguk a határozatok eléggé bizonyítják, hogy a szabad köztársaságban is létezett vallás- és fajgyűlölet. Mindamellett a zsidók a lagunák városában jobban érezték magukat, mint abban a korban bárhol, és mint Leónál is láttuk, rajongó szeretettel csüggték rajta, mert a Serenissima erélyesen kormányzott és a gyöngéket megvédte. Zsidók ellen elkövetett erőszakosságok, amilyenek a köztársasághoz tartozó Montagnanában is előfordultak, Mantuaról és más olasz városokról nem is szólva, Velencében ismeretlenek voltak³⁾.

¹⁾ A ghetto név már 1306-ban fordul elő (Romanin, Storia II, 378; Hebr. Bibl. XV, 92). A velencei ghettoról l. Berliner Gesch. II, 2, p. 26; Vogelstein-Rieger, Gesch. II, 291; Abrahams, Jewish Life 62. Ez alkalomból figyelmeztetek arra, hogy Soave már Berliner előtt azonosította G h e t t o-t g e t t o-v a l és okmányok alapján e szavakkal magyarázta: »contrada in Venezia dove si gettavano le artiglierie« (Corriere III, 1864. évf., 309. l., 1. jegyzet).

²⁾ Schiavi i. h. 491 és 496. 1519-ben Antonio Grimani 86 éves aggastyán védte a zsidókat. Az emberszeretet a Grimániaknál családi hagyomány volt.

³⁾ Ciscato, Gli Ebrei in Padova 92, XXIX. oklevél. Montagnanában már 1330-ban lakott zsidó (u. o. 21); 1666-ben Esteben

A ghettoba való szorítást a zsidók nem tekintették bajnak, benne inkább együttélést, mint összezsufolást láttak. Klasszikus tanuul Leót hívhatjuk fel, ki 1600-ból kelt, a veronai községhez intézett levelében ezt mondja: »Az együttlakás a ghettóban az elszórtak gyülekezésének előjele«¹⁾. E szerint a messiási kor pirkadását jelenti. És csakugyan a XVII. század elején sorban keletkeznek ghettok a következő olasz városokban: Verona (1600), Padua, (1602)²⁾ Mantua (1604)³⁾ és máshol. A XVII. század első fele a velencei község virágkora. 1603-ban nem kevesebb, mint 263 család fizetett magas adót, míg egy évszázaddal később már csak 60 ilyen család létezett⁴⁾. A velencei zsidók anyagi hanyatlása tulajdonképpen az 1629—1630-i pestis években kezdődik, midőn az állam a kereskedelem és ipar pangása közben 120.000 aranyat vett el tőlük⁵⁾. Még nyolc évvel később ezt írja Leó: »Itt most minden kétszer olyan drága, mint a pestis előtt és az egész városban nem akad ember, aki valamely mű kinyomását két fillérrel támogatná«⁶⁾. A község Leó szerint (16 végén) már 1600-ban nagy volt⁷⁾ és lélekszáma 2650-ről, mely szám Luzzatto 1638-ban megjelent *D i s c o r s o*-jában található, 1659-ben 4860-ra emelkedett⁸⁾.

A zsidó népesség ezen gyarapodása kedvezőtlen időkben a legjobb bizonyíték a velencei nép jólelküisége mellett, mely

---

ghettot állítottak föl és Montagnana számára is elhatározták, de a határozatot nem hajtották végre (u. o. 93). Jelenleg egy zsidó sem lakik többé abban a városban, hol Leó ifjúságát töltötte.

¹⁾ 16 eleje: *כי אחרי שנתקבצתם להיות לאחדים בישיבת הגיטו סימן לקבוץ גלויות ונרחי ישראל יכנס*.

²⁾ Ciscato 80, 247 és 253; Hebr. Bibl. I, 69.

³⁾ Hebr. Bibliographie I, 69. Cf. Corriere II, 57. Megállapodásokat a ferrarai ghettoról 1621-ből tartalmaz Kaufmann kézirat 155, 10.

⁴⁾ Schiavi 518.

⁵⁾ Soave, Corriere III, 215. 1630-ban Mantua egész területén csupán körülbelül 180 adófizető volt, kik közül 46 Mantua városában és a többi 13 helységben lakott. A lélekszám kb. 2000-re rugott. (Mortara, Corr. II, 57.)

⁶⁾ 173. sz. Ferrarában az 1607. évben nagy drágaság uralkodott.

⁷⁾ *בערך אל הקהל כי רב הוא*.

⁸⁾ Schiavi 507 hivatalos számlálás alapján. 500—500 zsidó lakott Korfuban (1607) és Kandiában (1561), u. o. 486 köv.

nép szabadelvűbb volt, mint kormányzói. Iratgyűjteményünk is szolgáltat néhány érdekes adatot a zsidók és keresztények barátságos viszonyához. Leó vallási vitái és irodalmi összeköttetései keresztény papokkal, tudósokkal és pártfogókkal, melyeket fent 61—66. és 23. lapon már ismertettünk, ebbe a körbe tartoznak. Ezenkívül még a következő pontokat emelhetjük ki. Marco Malvezzi, a Velencében még most is élő Malvezziék egyik őse, 1580-ban a tiz éves Leónak levelet hoz atyjától Ferrarába, inti, hogy idejét el ne fecsérelje és egyuttal megajándékozza (55). Egy munkás, ki atyjával Montagnanaba megy, hogy egy örökösödési pert elintézzon, Leótól ajánlólevelet kér Gerson Coenhez, hogy ez támogassa őt és ügyvédet szerezzen neki, »mert tudja, hogy te barátom vagy és hogy a sztalodnál vendégül láttál bennünket«. (34.) Leó egy rágalmazási ügy alkalmából a világi hatóságnál birt befolyásával fenyegetőzik (136.). A játékasztalnál nemesek és zsidók találkoztak¹⁾. A kedélyesség azonban véget ért, ha zsidó kereszténynek adósa volt. Ilyen esetben a zsidót csak a kikeresztelkedés szabadithatta ki az adósok börtönéből (133). Ha valamely zsidó kiejtette a szót, hogy keresztény hitre fog áttérni, akkor sebtiben a neophitak házába vitetett és ily kényes ügyben zsidó nem merészkedett szót szólani²⁾. Hasonló lehetett a helyzet, midőn Velencében egy zsidónőt boszorkányság miatt kiutasítottak³⁾.

A velencei életmód⁴⁾ elsajátítása a zsidók részéről semmiben sem mutatkozik oly feltűnően, mint a színház kedvelésében. A ghettoiban állandó színházak voltak, melyeket öregek és fiatalok, férfiak és nők, nagy tömegekben kerestek fel⁵⁾. A leányokat, különösen a spanyol eredetűeket, zsidó

¹⁾ Fent 70. l., 3. j.

²⁾ 92. sz. Az illető német ember volt, kit a ferraraiak előzőleg a börtönből szabadítottak ki.

³⁾ 141. sz. V. ö. u. o. 2. j.

⁴⁾ Az első opera, Riccini »Daphne«-ja, 1583-ban jelent meg Velencében. »Mais avant cette époque des représentations musicales, des fables allegoriques et pastorales avaient souvent réjouis la résidence ducale« (Molmenti 356).

⁵⁾ Sámuel Aboab דבר שמואל 4. sz. Azarja Figohoz : ולהקים להם

mesterek zenére és táncra tanították. Kórusban énekeltek, hangszereken játszottak és táncoltak¹.) 1609-ben Ráchel híres zsidó énekesnőt, az összes nemesek meghívták házaikba²). Leó maga gyermekkorában táncolni és muzsikálni tanult és egy ízben állítólag egy zenekart dirigált. 1607-ben a templom elpusztulásának gyásznapjaiban egy vízi ünnepélyt nézett végig³). Mordechai nevű 14 éves fia 1605-ben Ferrarából a következőket írja Mózes nagybátyjának: »Tudom, hogy közeledik komédiátok előadása, emlékezzetek meg kegyesen rólam és tudasd velem, hogy a fiuk közül ki vette át szerepemet« (116). A dolog annyira szíven feködt, hogy öt héttel később »levelét befejezi, mert tudja, hogy nagybátyja a komédiával van elfoglalva.« E levél keletét blasphemiával határos elmés-séggel fejezi ki: »És Mózes [= nagybátyja Mózes] énekelt a betétben«⁴), a miből megtudjuk, hogy a nagybátyja is játszott (118). Leó »Pastorale«-ja, melyre vevők jelentkeztek és melyet valaki jogtalanul lemásolt⁵), bizonyára szintén előadásra volt szánva, mint a Molmenti által említett pastoralék.

Minthogy a velencei rabbik ezeket a színi előadásokat türték, a 154. és 155. számban említett amsterdami ártatlan maskaraságot szintén megengedettnek kellett nyilvánítaniok⁶). Ez a vigság az ünnepi öröm fokozására szolgált és bizonyára

---

בקרוב מהנחם הקדוש בתי טרטיאו"ת ובתי קרקסיאו"ת הקבועות ונאספו שם אנשים ונשים וטף בנות ישראל הצנועות עם הפרוצות . . . קטן וגדול שם הוא . . . Cf. Abrahams 251.

¹) Schiavi 502. Lásd még Steinschneider, MS. 42, 419 és 169.

²) Romanin, Storia VIII, 357; HB. XV, 93.

³) 122. sz. A zsidók eszerint a keresztény színi játékokat is látogatták.

⁴) Így magyarázta helyesen Porges (ZfHB. X, 10).

⁵) Lásd fenn 65. l.

⁶) Leó védekezésében a párbajszabályokra hivatkozik. V. ö. ehhez Ranke idézett munka 199. lap: »Nie gab es mehr noch gefährlichere Duelle, als im Anfang des 17. Jahrhunderts. Man schlug sich in der Regel auf Leben und Tod; statt den Streit zu trennen, griffen die Sekundanten oft selbst zu den Waffen, man behauptet, daß zuweilen beide Parteien, die Streitenden und ihre Gehülfen, auf dem Platze geblieben.« Cf. még Abrahams 377.

csupán azért ütköztek meg rajta, mert az ifjak női ruhába öltözködtek, amit a biblia világosan megtilt. Álarcot Olaszországban is felvettek, még pedig itt is a sátoros ünnep utolsó napján, mint Amsterdamban. Egy ízben erről véleményeltérés keletkezett, melyet eldöntés végett Sámuel Aboab elé terjesztettek¹⁾. Aboab, ki a színházat elítélte, ezen ártatlan mulatság ellen kifogást nem emelt. De kifogásolta a bibliai elbeszélések illusztrálását angyalképekkel a bibliai kéziratokban, amely kérdés, ugy látszik, ugyanezen alkalommal lett felvetve²⁾. Az olasz zsidók, mint már őseik a régi rómaiak idejében, jelentékeny színészi képességekkel birhattak. Leone Ebreo (Jehuda Sommo Portaleone) »praktikus dramaturg és színházi rendező volt Mantuában. Ez a község kebeléből színházi személyzetet állított az udvarnak, melynek fizetését az udvar a községnek sohasem térítette meg, de az előadások tartásánál a szombat- és ünnepnapra szigoruan ügyeltek«³⁾.

Hogy a kártyaszzenvedély a zsidóknál és velenceieknél közös volt, már fent 70—72 bizonyítottuk. Csak Olaszországban lehetett azt a nevezetes kérdést felvetni, vajjon köteles-e az idősebb testvér a fiatalabb testvérekkel megosztani az apától örökölt pénzzel szerzett játéknyereséget⁴⁾. Ha az

1) לכמה"י יואל פינקרלי לוירונ"ה. פקפוק על מנהג: 247 דבר שמואל 1) הפרצופות בצורת אדם הנקרא" מאסקראש להשתמש בהם ולשום אותם בפנים . . . . . A két fél közül egyiknek sem voltak elvi aggályai, egyik fél csupán azt gondolta, hogy a צורה בולטת nem engedhető meg.

2) וגם על הדיוקנאות הנעשות בסיפורי כתבי הקדש לציייר בהם צורתא 2) המלאכים כל אחד לפי דעתו ורצונו — מעולם מצטער הייתי בקרבי על עשיית הדיוקנאות הללו בכפורי של תורתנו הקדושה . . . . . מפני חשש זלוול הקדשים אשר דמו אותם כמלאכי אלהים וכמעט אין עין שלנו היתה שולטת להסתכל בהם ואיך נערוך אותם במעשה ידינו בחפצנו כל האדם כוזב בצורות מדומות וכו'.

3) Steinschneider, MS. 42, 467. Lásd még Abrahams 197, 257, 260 köv.

4) Kaufmann ms. 152, 201 (= Mortara ms. ר"ם, 201): מי שמת והניח בנים גדולים וקטנים והשביתו הגדולים את הנכסים וכו' לענין האח הגדול שדרויה ע"י צחוק. Ugyanabban a gyűjtőkéziratban 250. drb. van még egy vélemény arról a kérdéstről, hogy mikép kell szombaton eljárni, ha két zsidó és négy keresztény közösen bérelte a vámokat az uralkodótól.

asszimiláció jelének tekintik azt, hogy az olasz zsidók közt akadtak verekedők, kik törrel jártak-keltek, és olyanok, kik álarcos banditákat béreltek fel s hasonló¹⁾, akkor erre az iratgyűjteményünkben (113—114) megörökített zsidó részéről keresztény ellen megkísérlett rablógyilkosság ritka bizonyítékul szolgálhat. A kivégzést a hatóság az összes zsidókra veszélyes módon szándékozott végrehajtani. Ez okból a montagnanaiak nagy erőfeszítéseket tettek és a velencei »Foglyokat kiváltó Egyesület«-től is kértek segílyt²⁾. A zsidó felakasztatott.

Sikerrel járhatott a velencei levantinusok fáradozása, hogy Bécsben fogva tartott több földijüket kiváltsák. Tekintélyes összeget raktak össze és a bécsi és prágai zsidók segítségét is kérték³⁾. Körülbelül 15 évvel azelőtt, 1586-ban hasonló ügy foglalkoztatta a velencei és bécsi zsidókat⁴⁾, 1618. és 1621. években pedig a római község⁵⁾ teljesítette ezt az ősrégi vallási köteleltséget⁶⁾. Leó tanusága szerint⁷⁾ kortársai a jótékonyság minden ágát mivelték. Iratgyűjteményéből a 17., 35., 58., 73., 114., 115., 131., 140., 142—144. 147—149., 184, 203., 205—207. számok egy-egy adatot szolgáltatnak a zsidó jótéteves általános történetéhez, a 6., 12., 17., 96., 106., 147., 151. és 189. számok pedig a szent föld számára gyűjtött adományok speciális történetéhez. A már többször idézett responzumgyűjteményben a következő kérdést

¹⁾ Osimo, Narrazione etc. d'Asolo 54 és 94; Berliner, Gesch. II, 2, 86.

²⁾ Az egylet neve: חבורתא קדישתא דפדיון שבויים (114. sz. v. ö. még 16. sz. elej.) Leó (Riti I, c. 14, 5, p. 35) a következő egyesületeket nevezi: גמילות חסדים (betegsegélyző és temetkezési egyesület), צדקה, פדיון שבויים, הטיא בתולות (leánykiházásító) és hozzáteszi: »és még sok más egylet az illető hely zsidó lakosainak száma szerint.«

³⁾ 149, 150, 208, 209 (fent 42. l.).

⁴⁾ Kaufmann kézirat 152, 246: Jechiel Coen-Porto és S. J. Katzenellenbogen.

⁵⁾ Berliner II, 2, 58. V. ö. Vogelstein-Rieger II, 59 (1532 évből).

⁶⁾ A talmud sűrűn említi. Lásd még Korán II, 85 (Graetz V, 85).

⁷⁾ Riti, I, cap. 14, § 1 (p. 33): »Non si può negar, che questa gente non sia molto pietosa, e compassioneuole assai verso tutti i poueri, poiche trouandosene trà loro gran quantità, anzi essendo ta la maggior parte, e sottoposti à più sciagure d'ogn' altra nazione.«

olvassuk: Egy előjáró a község perselyéből nem zsidónak alamizsnát adott¹⁾.

A családi élet megvilágításához szolgáltat néhány sugárt a 15., 34., 47., 64., 81., 152. és 153. szám. De e helyen csupán két pontot fogunk röviden érinteni, t. i. a bigámia²⁾ és a személyneveket.

Olaszországban — bizonyára keleti befolyás alatt — kétnejűség még a XVII. században is előfordult. De az esetek felette ritkák voltak³⁾ és minden egyes esetben az uralkodó fejedelem beleegyezését kellett kikérni, különben az illetőt vagyonának elkobzásával sújtotta⁴⁾. Föltehetjük tehát, hogy Leó a 71. számban kinyomatott döntést a kétnejűség ellen konkrét eset alkalmából hozta. Talán gyermektelen házasságról volt szó és így a 70. számban foglalt döntvény ugyanahhoz az ügyhöz tartoznék.

Jedidja ben Mózes Recanati 1580-ban Maimonides »Vezető«-jét a »dottissimo divotissimo e divinissimo . . . Immanuel ebreo di Fano« kivánságára olaszra fordította. Ezt az Immanuelt Steinschneider azonosította Menachem Azarja Fanoval, miben Kaufmann erősen kételkedett. Minthogy a »More« első európai nyelvre való fordításáról, Kaufmann szavaival »Olaszország kulturtörténetének felette nevezetes tényéről« van szó, Steinschneider visszatért a kérdésre és azonosítása mellett a következő két okot vitte tűzbe. Először ezek a diszjelzők »dottissimo és divinissimo« csak tudósra illenek, másodsor a 25 Fano között, kiket ő (Stein-

¹⁾ Kaufm. kézír. 152, 93: ע"ד פרנס שנתן צדקה לשאינו בן ברית ממעות הקופה וכו'.

²⁾ V. ö. II, 68. lap, 1. j.

³⁾ Riti, p. 87: rarissimi; II, 71: ודאי בר גליל אישליאה מקום שלא נהגו לישא אחרת הוא, ואם יש אחד מעיר שנשא אולי בקושי התירו לו ואין דעת הכמים נוחה הימנו.

⁴⁾ Egy névtelen responzumban, amely helye szerint a Kaufmann kézirat 152. sz., 27. darabjában József Ravennától eredhet és 1632 körül iratott, a következőt olvassuk: עוד שידוע הוא שצריך ליטול רשות מן המלכות לישא אשה על אשתו שאל"כ מחייב ממנו למלך וברור דלא משהינן ליה עד שיטול רשות. Áron Sasson (Velence 1626) c. responsumgyűjteményének 164. számában van egy formuláre a soknejűségről való lemondásra.

schneider) gyűjtött és azon 18 között, kiket Mortara az Indiceben fölsorol, nincs e g y e t l e n e g y Immanuel sem és c s u p á n e g y Menachem, következésképp a kettő azonos¹⁾,

Steinschneidernek teljesen igaza van, feltűnő csak az, hogy úgy az ő, mint a Kaufmann figyelmét elkerülte az irodalom, melyből kitűnik, hogy Fano tulajdonképeni neve Immanuel volt. S. J. Katzenellenbogen Izsák Foa fölött tartott gyászbeszédében a következőt mondja: »Veje, ki neki annyi volt mint fia, a tökéletes tudós Immanuel az elhunyt gáon helyét bölcsességben és jámborságban be fogja tölteni«²⁾. 1582-ből származó kolophon-ban és József del Medigo »Macréf Lakeszef« c. munkájának 42 a oldalán Fano szintén röviden »Immanuel Fano-ból«³⁾ és Aboab-nál (Nomologia 306) »Immanuel di Phano« névvel neveztetik. Sámuel Archevolti dicsérő verse, a mely Fano עשרה מאמרות⁴⁾ c. műve előlapján ki van nyomtatva, a nyomásban nagyobb betűk által külön kiemelt עמנו אל szavakkal végződik és a címlapon a szerző neve בנחם עמנו אל. Dávid Konforte Fanot Menachem Azarjának⁵⁾ nevezi ugyan, de egyszer hozzáteszi ezt: »kit Menachem Immanuelnak is hívják«⁶⁾. A Laurentiana 35. kodexe (Biscioni fol. 85) Immanuel Menachem tulajdona volt. Ez talán szintén Menachem Azarja. Végül Fano

¹⁾ Steinschneider, MS. 43, 34 k.; u. o. p. 419, 3: Menachem Zion Porto . . . italienisch Emanuele (v. ö. Carmoly עורבים ובני יונה, p. 12). Menachem da Ravenna szintén Manoelino (Emanuele) nevet viseli (Mortara, Notizie etc. [Mosé 1882] p. 7, 32. sz.). Ez az azonosság talán azon alapszik, hogy Menachem a zsidóknál és Immanuel a keresztényeknél (Ezsajás 7, 14 alapján) messiási név volt. Az olasz zsidók névfordításairól l. Steinschneider, Deutsche Literaturzeitung, 1897. évf., 1896. hasáb. Azarja de Rossi 1576 márczius 14-én Stephanus Cattaneo de Novara apáthoz intézett levelét így írja alá: Buon' ajuto de' rossi hebeato (REJ. XXX, 316).

²⁾ עיין בדרשות 5. végén: החכם השלם עמנואל יצ"ו. Apfelbaum ס' עיין בדרשות: tévesen állítja: ע"ח n. p. 40, תולדות הג' ר' יהודה מוסקאטו מהר"י מינץ שם, ובטעות יזכרהו שם בשם "עמנואל".

³⁾ Asulai, אור יקר sub שם הגדולים.

⁴⁾ Velence 1597 (nem férek hozzá), Amsterdam 1649.

⁵⁾ 40 b קורא הדורות (hiányzik az Indexben 59. lap), 41 a, 50 a lent.

⁶⁾ 42 a, 7. sor: הרמ"ע דהיינו הרב ר' מנחם עזריא מפאנו ונקרא עוד. הר' מנחם עמנואל והיה עשיר תורה וגדולה במקום אחד dézi a helyet a Nomologiából.

azon piutjaiban, melyeket Áron Berekhja Modena ¹⁾מעירי שחר c. ájtatos könyvében kinyomatott, a versfők Menachem Azarja Immanuel neveket adnak.

Kérdés már most, hogy melyik az eredeti név? Már Asulai Immanuelt a Menachem név olaszosításának tartotta, ugy mint Steinschneider. Ezen feltevés ellen szól az a tény, hogy a legrégebb adatokban az Immanuel nevet találjuk. Ezek az adatok annál súlyosabbak, mert Katzenellenbogen gyászbeszédében, továbbá Fano számára másolt kabbalista mű utóiratában és Sámuel Archevoltinál találjuk²⁾. Náthán Dembitzer Fanot bizonyára kabbalista források alapján nevezi Rabbi Immanuel Reggioból³⁾. Ezen adatok alapján Fano gyermekkori nevének Immanuelt tartom. Valamely súlyos betegség alkalmával a kor szokása szerint nevét megváltoztatták, vagyis neve elé függesztették a Menachem vagy Menachem Azarja nevet. Az új nevet ugyanis mindig a régi elé tették. Példák erre: Sámuel Jehuda Katzenellenbogen, ki tulajdonképen Jehuda⁴⁾, Salomon Efrajim Luntschitz, ki Efrajim⁵⁾, Jair Chajim Bacharach, ki Chajim⁶⁾ és Eliezer Dávid del Bene, ki Dávid⁷⁾ volt. Leó Fanot nyolcszor említi és következetesen Menachem Azarjának nevezi.⁸⁾

¹⁾ Mantua 1624. Cf. Zunz, Zur Gesch. 260; CB. p. 456, Nr. 3004; Benjacob מ 1730; Woidislowski מפאנו רמ"ע תולדות, p. 11, n. 1.

²⁾ Mindhárom Fanot jól ismerte, mert F. ifjkorában Velencében élt (בימי חורפי בוויניציאה : előszavában áll : פלה הרמון) és tíz évig Paduában volt rabbi (Corriere II, 102). Archevolti szintén előbb Velencében, azután Paduában élt és dicsőítő versében csupán Immanuel figurál, ámbár a könyv címlapján Men. Az. áll.

³⁾ וראש המקובלים היה שם (באיטליא) הגאון II, 118 b : כלילת יופי הקדוש רבי עמנואל מק"ק רעץ והוא המקובל הנודע בשם הרמ"ע מפאנו.

⁴⁾ Fent 90, 2.

⁵⁾ 501. szám. אור החיים.

⁶⁾ U. o. 859. Lásd még 84 elején לספק אין לשובות הרמ"א בשם אהרן סעדיה שכותבין [בגט] אהרן דמתקרי סעדיה מאחר שנשתנה שם סעדיה מחמת חולי לשם אהרן ולכן כותבין שם השני [אהרן] קודם ועל השני [סעדיה] כותבין דמתקרי.

⁷⁾ II 126. l., 3. j. V. ö. 160. l., 1 j. = יצחק ברכיה.

⁸⁾ 6, 97—100, 115, 131, 157 számok.

4.

Vallásos és községi élet.

A szabadelvü nézetek dacára, melyek az olasz zsidók közt el voltak terjedve¹⁾, a vallásos gyakorlat alapjában nem volt megingatva. Első sorban állitható ez²⁾ a zsidó főkötelességéről, a tóra tanulmányozásáról. Minden csütörtökön közösen tanulták Rasi pentateuchuskommentárját³⁾, de a tanulás főtárgya a talmud volt. Ezzel foglalkoztak a legtöbben, míg a kabballára, filozófiára és természettudományokra — az orvosi pályára való kiképzés céljából — csak kevesen adták magukat. Miután a talmudot 1553. szept. 9-én a zsidó ujév napján a pápa rendeletére nyilvánosan elégették és egyáltalában betiltották, a »jesibák« a talmud kompendiumait használták⁴⁾. Ez a tilalom nem maradt, mint sok más, a papiroson, hanem tényleg fogatosított. Ezt bizonyítják a következő általunk gyűjtött adatok.

Már Méir Padua-nak nem volt talmudpéldánya⁵⁾ és kortársa Jechiél Pisa 1556-ban panaszkodik, hogy csak a decizorokból adhat bizonyítékokat⁶⁾. 1565-ben Izsák Gerson Chefez azt

¹⁾ Lásd a VII. fejezetet.

²⁾ Iratgyűjteményünk számos helyén kívül (pl. 8, 57, 58 stb. sz.) lásd még Riti II, 2: Hanno per la più pia opera . . . studiar sacra Scrittura.

³⁾ 9. sz.

⁴⁾ Riti I. c. »Alcuni pochi studiano Cabalà . . . altri Filosofia e altri scienze naturali . . . Ma il più vsato, e comune studio . . . è quello della Ghemarà, doue gl'è lecito tenerlo, ò doue non l' hanno, delle cose de Sauij ò parafrasi, ò compendio di quello.« Ugyanazon fejezet végén (43. lap) ezt olvassuk: Fù poi da alcuni Sommi Pontefici detto Talmud proibito, e da altri riconcesto ; ma hoggi vltimamente resta proibito, e in Italia particolarmente non si vede, ne si lege.« — 1559, ápr. 17-én két kitért zsidó lépett fel a talmud ellen (Hebr. Bibl. I, 131). Lásd Graetz, Die Schicksale des Talmud im Verlaufe der Geschichte (MS. 34, 529—541); Berliner I 2, 167; Stern, Urk. Beitr. 153—164; Jewish Encyclopedia VII, 5—7.

⁵⁾ A helyet sajnos nem találom.

⁶⁾ Kaufmann, REJ. XXVI, 95, n. 2: ונהרי התלמוד הרבו ויבשו בגלילות האלו ולא נוכל להביא ראיות מדברי התלמוד בלשונו ממש.

Vallásos és községi élet.

mondja, hogy rövidebbre kell fognia a szót, mert könyvei nincsenek nála, azaz a cenzornál vannak¹⁾. Jehuda Muscato prédikációjában arra buzdítja hallgatóit, hogy támogassák egymást a halákhában, minthogy a talmud hiányzása folytán tévedések könnyen megeshetnek²⁾. Leó és kortársai szintén többször említik, hogy talmudpéldány nem áll rendelkezésükre³⁾, mi egyébiránt Leó döntvényeiből is konstatálható, melyek tulajdonképpen csupán a decizorokkal operálnak. A Szalonikiben nyomtatandó talmud ügyében a községekhez kibocsátott körlevél mint ismert tény állítja oda azt, hogy az olasz zsidóknak nincsenek talmudpéldányaik⁴⁾. De azért Velencében létezett egy rejtve tartott példány úgy a babyloniai mint a palesztinai talmudból, melyet szükség esetén használhattak⁵⁾.

Leó beszél ugyan »a balgákról, kik a parancsolatok fölött gunyolódnak«⁶⁾, de azért ebből nem szabad oly kedvezőtlen következtetést venni, a melyet József Jabez nyilatkozataiból Rieger von a római zsidókra, midőn azt állítja: »a legtöbb szertartás, az ünnepi sátor és bokréta, a rojtok és az imaszíjjak használaton kívül jöttek«⁷⁾. A velencei rabbi indítatva

1) ולדיות גם ספרי אינם נמצאים לי כאשר ידעת : 6. נחלת יעקב 1). אבא בקצרה.

2) יעתה חזקו חברים ויאמץ לבבכם ואיש את : 16. נפוצות יהודה . רעהו נעזור בהכשלו בדברי הלכה כי קרוב הוא לה עדר הגמרא ממנו.

3) Előszó a hoz-bít לחם יהודה : איפה הם בגמרא ולנו בני איטליה . De az előszó végén mégis azt mondja, hogy az En Jakobot egész mondatokkal toldotta meg és ezeket Rasi magyarázatával és tézafóth megjegyzéseivel látta el. Azarja Figo מעוט הספרים הנמצאים אצלי הצריכים : 23. זרע אנשים לענינים כאלו ובפרט ספרי הגמרא על כן יהיו דברי מעטים.

4) 170. szám : לולי כי לסבה ידועה החזקנו אותו בידנו .

5) 160. sz. : ואולי הוא דבר הלמד ממקומו לרואה אותו בפ' התכלת . בתוספות ובירושלמי פ"ג [פ"י] דעירובין וכו' ולכן נא תבקש : 87 (p. 86) : Ferrarából Velencébe Bencion Carfatinak. (ugyanabból a korból Figohoz). בם תר קינה וביצה במקומו בפרק האמור . Jakob Heilbronn נחלת יעקב dedikációjának vége felé a következőt mondja : עד כי באתי לויניציאה דרך מקרה אנה הי לידי לבא בימי הסיום : ממסכת כתובות וכל בני הישיבה דרשו כל אחד יומו בדרוש חדש . Ez csak az Alfasi kompendiumára vonatkozhatik.

6) Lásd fent 81, 2.

7) Vogelstein-Rieger II, 133.

érzi magát még arra is, hogy hitközsége tagjait külön levélben védje meg a Rómában elterjedt balhir ellen, hogy nemzsidók által készített sajtot esznek, mely alkalommal azon túlzott állításra ragathatja magát, hogy ezt olyannak tekintik, mint a tilos húst¹⁾. Hiszen, a nemzsidó sajt (és tej) élvezete a velencei köztársaság zsidóinál régi idők óta járta, mi ellen a rabbik hiába küzdöttek²⁾, a mint hogy maga a védőirat is megengedi, hogy ilyesmi titokban előfordulhat. Az imaszíjjak ügye — Leó fia nagyapjától Velencéből kért egy párt, mivel-hogy Ferrarában »nagyon drága« (117) — szintén nem állhatott oly rosszul, a mint egyes nyilatkozatok alapján hinni lehetne³⁾.

Az olasz zsidók csupán a nemzsidók által készített bor tekintetében képeztek kivételt, a mennyiben azt állították, hogy a talmudi tilalom csak a pogányok borára vonatkozik. A levantebeli és német zsidók azonban ezt a tilalmat is betartották. Ezt Leó világosan mondja »Riti« című művecskéjében⁴⁾, mely állítás első felét a kikeresztelkedett Giulio Morosini tagadja⁵⁾. Bátorkodunk ezt a pontot bővebben tárgyalni.

1) 96. sz. A 40. számban említett kóserhús-ügy bizonyára magában álló visszaélés volt.

2) Jakob Heilbronn Padua Abigdor Civaldal-hoz Velence (Nachl. Jakob 23.): איך קצת הישובים אשר סביבותינו נוהגים התר גמור בחלב שהלבו גוי ואין ישראל רואהו וגם פה אתנו בתוך העיר יש אנשי לבב עושים כאלה וגם שהעד העדותו בהם פעם ושתים אין משגיחים בי באמרם כי לפנים היו אנשי השם פה אשר קטנם עבה ממתני ולא מחו בידם . . . ולא זו בלבד וכו' A piacon kereszténytől vásárolt sajtot is eszik (fol. 20a, col. a). Civaldal feleletében S. J. Katzenellenbogen és Jakob Coen nyilatkozataira hivatkozik. V. ö. u. o. 28. szám; továbbá Kaufmann kézirat 151, 33; 153, 12; 156, 2 és 53a; 160, 16. 18 és 19 (héber és olasz nyelven). 26; 162, 14. 15.

3) Lásd Kaufmann, Discussion sur les phylactères (REJ. V, 273); Blau, Jew. Encycl. X, 26. Menachem Azarja Fano, responzumgyűjteménye 40. szám elején: לא דינו שמצות תפילין רפויה היא בידנו משנים: קדמוניות אלא שקמו מן המוחזקים בחכמה וחסידות להפריע את העם ממנה בשעת התפלה. A mantuai kereskedők a múlt században el akarták törölni a második ünnepnapot (Schwager-Fränkell, Katalog 11, 184, 350, 4).

4) II, 2, p. 53.

5) Simonsen, Berliner-Festschrift 343 köv.

Már 1430-ban szükséges volt, hogy Paduában a **סתם יין** ivása ellen héber és olasz nyelven fogalmazott tilalmat bocsássanak ki¹⁾ és száz évvel később Méir Padua konstatálja azt, hogy nem áll a rabbi hatalmában, hogy ennek a tilalomnak érvényt szerezzen és még kevésbé az, hogy a nemzsidó borral való kereskedést megtilthassa²⁾. Nem sokkal később a nemzsidó bor használata Morva- és más országokbeli zsidóknál szintén el volt terjedve³⁾. Az 1592. évben olasz és keleti rabbik iparkodtak a visszaélést megszüntetni⁴⁾. De minden erőlködés hiábavaló volt. A velencei rabbik meghökkentek, midőn azt hallották, hogy a veronai község a rituális bor készítését be akarja szüntetni. Felszólítják, hogy folytassa ezt a vallásos ténykedést és biztosítják, hogy már sok velencei megígérte, hogy vallásos célokra csakis rituális bort fog használni. Világos hogy a szóban forgó bor nem volt eléggé kelendő.⁵⁾ Így állott a borkérdés Olaszországban az 1600. évben. Három évvel később a frankfurti rabbigyűlés külön emlékeztet a neszekh-bor tilalmára⁶⁾. Hogy ezen bor eltiltása mily kevés figyelemben részesült, látjuk a rabbik panaszaiából, melyek még egy fél századdal később felhangzanak. Sámuel Aboab konstatálja, hogy az olasz zsidók, a német, francia, spanyol és török zsidókkal ellentétben, ebben a pontban rossz példát adnak⁷⁾. Izsák Lévi Valle még 1650 után sikra száll ezen rossz szokás

¹⁾ Kaufmann kézirat 157, 30 (Weisz 53. 1.).

²⁾ ובעו"ה אין בידינו למחות בגליל: 75, p. 124b שו"ת מהר"ם מפדואה זה ברובא דרובא הקונים [יין] מערלים בשוק ושותים אותה מעתה אך יגערו בנהנים לבד והסוחר הזה.

³⁾ שאלת ממני וכו' אם ידעתי טעם על מה סמכו: 124 תשובות מהרמ"א"י שנתפשט המנהג במדינת מערהרין [!] בפרט ובכלל בשאר מדינות לקהל בשתיית סתם יינו' הכותים אין מוח' בהם ואם יש להם על מה שיוסמכו.

⁴⁾ Náthán Spira מאמר יין המשומר (1660 s. l.) az előszóban. V. ö. még אור החיים 857.

⁵⁾ 16. sz., 1600-ból keltezve. Veronában magában rituális bort ittak.

⁶⁾ Horovitz, Frankfurter Rabbiner I, 37; G. Wolf, Zur Gesch. der Juden in Worms, Breslau 1862, 25. melléklet.

⁷⁾ דבר שמואל 49 számú responzum Simson Basula-hoz Alessandriában arról a kérdésről, vajjon azok a borkereskedők, kik **סתם יין** isznak, a **יין כשר** tekintetében hitelt érdemelnek-e? איכה ישבה בדד?

ellen¹⁾ és 1660-ban Náthán Spira külön könyvet ad ki erről az aktuális kérdésről²⁾. A rabbik buzgalma, ugy látszik, mégis némi sikerrel járt, mert a XVII. század második felében az illető község rendelkezése folytán Modenában, Mantuában, Firenzében és más városokban »vino cascèr«-t készítettek, míg Rómában ezt csupán Giuda és Abram Modena önként és saját használatukra szürték³⁾.

Velencében, mint mai napig, három község létezett: német, olasz és levantei⁴⁾, melyek főképp a ritus tekintetében különböztek egymástól⁵⁾. A legnépesebb a német község volt, melyhez a franciák is tartoztak⁶⁾. Ugyanazért a vezetés a németeké volt és az ő rabbijukat ismerték el főrabbinak⁷⁾.

A községek főfontosságú ügyeit közös előljáróság intézte, a mely a legmagasabb adófizetők sorából volt összeállítva⁸⁾.

גולה וסורה קהילות בני איטלי"א שי שבתה מרובה ועמה מועטים
מכל קהילות הגולה רובא דרובא היושבות ראשונה במלכות אשכנז צרפת
ספר"ד ותוגרמ"א ללאו ולחלק יצאת מכללם לפרוץ . . . כי נעשה להם האיכור
מפני שבדעתו הוטעת דן דינו [של יין סתם] להיתר בזמן הזה: Cf. 175. כהיתר
מי שאינו נוהר מסתם יינם של גוים והוא שומר יין של אחרים בסתם אם: 69.
1646: Mózses Zakut-hoz Velencében 55. מותר להאמינו שלא נגע בו גוי
מי שנוהג חומרא באיכור שתית סתם יינם בעידו יושב בביתו ובעירו אבל
בהליכתו בדרכים שותה אותו וכו

1) Margoliouth, Catalogue Br. Mus. II, Nr. 581 (folio 22a).

2) Lásd fent 150,4.

3) Morosini Simonsennél i. h. Morosini Velencében Leót is látta, hogy a rituális bor szűrésénél segédkezett.

4) 96. szám: A הקהלות . . . אשכנזים לועזים וליואנטינים. A leucos az olaszok, a mint Leó a »Riti«-ban nevezi: Leuantini, Tedeschi, Italiani. Rómában a levantinusok a spanyol községekhez csatlakoztak (Berliner II, 97).

5) Riti 23. és 26. lap.

6) Levi ben Chabib az ordinációról szóló véleményében a németeket és franciákat megkülönbözteti תועיל הוא שלא תועיל אותה הסמיכה להקרא רב בסמיכת חוצה לארץ הנהוגה גם עתה בין האשכנזים ודצרפתים והאיטלינום (305b, col. b. lent).

7) A hat főrabbi, kiknek életrajzát a VIII. fejezetben adtuk, valamennyi askenazok volt, Bencion Carfati is.

8) Leó döntvénye (Leó döntvénye sub פחר יצחק fol. 55a); Schiavi i. h. 507. Olaszországban a községi képviselőt a három gyászhetben választották (Abrahams 53).

A főfeladat természetesen az adókivetés volt, mely időről időre történt, és a mely alkalmakkor a felek az adókivető bizottság előtt megjelentek és panaszukat előadták. Joel Belgrado külön iratban tiltakozik az új »becslés« elhalasztása ellen, minthogy túl magas az adója és az utólagos visszatérítésbe nem megy bele. Ha kívánsága nem teljesül, az »erős kéz«-hez — bizonyára a Cattaveri-hez — fordul¹⁾.

Sérelmek szenvedésénél azonban a zsidók az »Avogadori di Comune«-hez²⁾ folyamodtak. Ezeknek hatásköréről Ranke³⁾ a következőket írja: »Jogukban áll, hogy az összes büntető bíróságoknál a vádlottakért sikra szálljanak, sőt érdekükben javaslatokat tegyenek. Üljenek, hogy meghallgassák azok panaszait, kik sérelmet szenvedtek«. Midőn Montagnanában »a város ura« egy zsidót kötél általi halálra ítelt, a zsidók az ítélet visszavételének kieszközlése végett az avogadorokhoz⁴⁾ folyamodtak.

A hatalom a gazdag parnaszok kezében volt. A pénzarisztokrácia uralma Velencében jóval előbb kezdődött a XVII század végénél, mely időpontra Grätz teszi⁵⁾. A rabbik jogkörébe való beavatkozás mindennapi jelenség volt: a különböző előljáróságok kimondták az átkot és döntöttek rituális kérdésekben. Mindezt rabbi bevonása nélkül tették. A rabbik

¹⁾ 148. szám. Az olasz községek adóügyéről az irodalmat felsorolja Steinschneider, *Geschichtsliteratur der Juden I*, 149, 218, 219 §§; lásd még Kaufmann kézirat 114. szám. — A zsidók hatóságai voltak: a Magistrato del Cattaver [e névről lásd *Hebr. Bibl. V*, 126], a Sopraconsoli, Proveditori és Sopraveditori ai Banchi (Romanin, *Storia VIII*, 356; *Hebr. Bibl. XV*, 93). Isacco Vigevano 1637-ben börtönre vettetett mert a zsidóknak szerzendő privilegiumok céljából tanácstagokat megvesztegetett (Leó Önéletrajza, *Corriere III*, 278).

²⁾ Ciscato, *Gli Ebrei di Padova* 202.

³⁾ I. h. 43. V. ö. még Molmenti 176.

⁴⁾ 144. sz. ואנחנו קמנו ונתעורר לבטל גזירה זו באמצעות מעלות. האגידה יר"ה. A héber jegyzetben (111, 2) ת-האגידה-ra javítottam; Porges (*ZfHB. X*, 10) ת-האפיפיור javasol, a mi tárgyilag nem illik, mert a pápának a velencei büntetőtörvénszékekhez semi köze sem volt. A P. által diffikultált ת-ה יר"ה talán iráshiba és ת-ה יר"ה: האגידה-má vonandó össze, mit a többesszamu מעלות is javasol.

⁵⁾ *Geschichte X*, 327. V. ö. még Abrahams 43.

ezen eljárásban a vallás veszélyeztetését és hivataluk méltóságának megsértését látták és ez okokból az 1616-ik évben összeállottak és eskü alatt kötelezettséget vállaltak arra, hogy ezentul a község vagy képviselöje bármely tulkapása ellen egyesült erővel fognak sikra szállani. A megegyezést írásba foglalták és a 183. számban olvasható. Nevezetes okmány, melyhez hasonló a zsidó irodalomban nincs¹⁾. De a rabbik szolidaritása nem sokat ért, mert 1628-ban a közös előljáróság a kártyázás ellen ismét rabbi hozzájárulása nélkül mondta ki az átkot²⁾ és Leó később is panaszkodik, hogy Velencében a tórát és képviselőit nem becsülik és hogy a rabbi háza üres³⁾.

A város határain túl azonban a község hatalmasainak tekintélye nem terjedt. A velencei köztársasághoz tartozó száraz föld (terra ferma) községeinek ügyei (193 és 19), valamint a milanoi királyi segélyösszeg (146) kérdése a velencei rabbiság foruma elé került. A legrégebbi zsinagóga nagyobbitása fölött szintén a rabbiság dönt (191). Gyűjteményünk azon számos irata, melyek a rabbik nevében kifelé küldettek, egy-egy bizonyíték a velencei rabbik erkölcsi tekintélye mellett. E mellett szólnak a Leótól kivánt rabbiképesítő levelek is (103, 108, 198). Föltehető, hogy ezeket díjazták, mint pl.

¹⁾ Már 1594-ben — Katzenellenbogen haláléve — lefujta a gazdagok szele a koronát a rabbik fejről (II, 171, 1. jegyzet).

²⁾ Leó döntvénye חרם פחד יצחק sub חרם, folio 55a: בלי הסכמת שום חכם. Az átok az előljáróságok mindennapi fenytő eszköze volt: להסיר רוב החרמות והאלות לאין מספר . . . ונעשים בכל יום על כל דבר מועט.

³⁾ J. h. ואם תאמר שבקהילות ויניציאה אין חכם ולא חכמים שינהיגו הקהלות אעפ"י שאין להם הנהגה וממשלה כרב ליואנטי ואשכנז בעו"ה מיהא עיר גדולה של חכמים היא וסוף סוף הקהלות על הנהגתם בדבר תורה הם חיים כי זה דור שוא והתורה אצלם כמאוסה דלית לה: 1639 vége felé írja Leó: כי זקנתי ושבתתי וכמשפט הבעל תורה באיטליה ובו יניציאה (173) סבר. A rabbik a XIII. század vége óta rendes fizetést huztak (Abrahams 29). De Velencében még 1639-ben sem adtak rendes fizetést, holott Rómában 1650-ben négy rabbi volt alkalmazva és rangjuk is megállapítva (Berliner II, 55). Jakob Zahalon orvos 1556-ban mint szónok és jegyző 46 skudi évi fizetést huzoit (előbb 40-et).

majnai Frankfurtban, hol a diplomák kiállításáért járó tiszteletdíjak a rabbi jövedelméhez tartoztak¹⁾).

Félórával a szombat beköszöntése előtt a népet az utcákon való kikiáltás által szólították fel a munka abbahagyására és a nép a zsinagógákba özönlött. A szombati ételeket egy órával naplemente előtt kellett a kemencébe tenni. Rómában Dávid Amaru szentföldi küldött kezdeményezésére azt az eljárást honosították meg, hogy a népet már jóval a szombat beállta előtt 36 községi tag szólította fel a munka beszüntetésére²⁾).

A prédikáció, a mely a későközépkorban a német területeken háttérbe szorult³⁾, Olaszországban még a XVII. században is virágzott. Montagnana kis községben a XVI. század fordulóján minden szombaton prédikált egy tudós fiatal ember, a később Krakóba kivándorolt Gerson Coen⁴⁾. S. J. Katzenellenbogen panaszkodik ugyan, hogy az emberek közt három csoport van, melyek a vallásos előadásokat nem akarják meghallgatni⁵⁾, de azért az a számos homiletikai mű, melyek a velencei nyomdákból éppen ezidőtájt kerültek ki, a prédikáció népszerűvolta mellett tanuskodik.

¹⁾ Horovitz, Frankfurter Rabbiner I, 32.

²⁾ Mindezt a 96. számból tudjuk meg. 1724-ben Rómában a Chacham (rabbi) maga járta be pénteken az utcákat, hogy az üzleteket bezárják (Berliner II, 2, 85). Leó a »Riti«-ben 55 a a következőket mondja: »E come è poco men d'vn' hora prima del tramontar del Sole, si mettono in caldo i cuocinati« . . . in molte Città, vi e chi grida, e fa intender, ò da segno mez' hora prima che sia vicina l'ora del cominciamento della Festa, perche si afirettino, e si espediscono d'ogni affare.« A Sulklofer-ról l. Abrahams 56, n. 3.

³⁾ Abrahams 20 köv.

⁴⁾ 41. szám. Juda del bene Mantuában ereinek beszédeket tartott (Kaufmann kézirat 151, 52 és 83 [Weisz 36. lap] és JQR. VIII, 517—522).

⁵⁾ ב"ב דרשות, 2 végén.

X.

A héber szöveg javításához és magyarázatához.

Az itt adandó korrekturek egyik része a kéziratból származik, melynek egyik darabját a másoló (Last) újból átnézte, a másik része pedig Chajes¹⁾, Margulies²⁾, Porges³⁾ és Libowitz⁴⁾ birálataiból. Ezeket kiegészítettem a hozzám érkezett számos levélbeli közlésekkel és saját újabb észrevételeimmel. A kéziratos javításokat (= ms.) természetesen mind felvettem, a többiekből azonban csupán azokat választottam ki, melyek tetszetősebbek és a már kinyomottakat rövidség okáért többnyire névtelenül közlöm. Ugyanezen okból egyéb javítási ajánlások cáfolásától eltekintettem és nyilvánvaló sajtóhibákat, melyekre minden olvasó könnyen ráismer, nem vettem figyelembe. Megbeszélésekre sajnos nincs már terem és mindent az olvasó belátására kell bíznom. Az első szám a héber szöveg lapjára, a második szám pedig sorára vonatkozik. A javítás a kettőspont után következik.

1. lap 2. jegyzethez. השחר nepos-ról irt Rapoport 1872, 29, Geiger, Jüdische Zeitschrift für Wiss. und Leben IX, 304, Michael אור החיים 512. L. Aseri (Resp. § 12 N. 7, § 98 N. 1, § 6 N. 25, § 19 N. 1, § 20 N. 22), mindezek a helyeken néhez itézi véleményét és . . . דודך-ot irt alá. Lásd הלבנון 8. évf. 14, 20, 25. szám. A התרומה 130. számában ezt

¹⁾ Rivista Israelitica III, 27—32.

²⁾ Idézett hely 32—38. V. ö. ellenvetéseimet is ugyanit 131 és köv. l.

³⁾ ZfHB. X, 1—13.

⁴⁾ כתבי הרב יהודה אריה ממדינא וכו' מבקרים מאת נחמיה שמואל (Brooklyn — New York 1906), az iratocska husz tizenkettő-rész lapból áll és 24 észrevételeit tartalmaz Modena életrajzírójától.

olvassuk : רבינו יעקב ור"י נכדו : ibidem 242. sz. : נחלקו ר"ת ור"י נכדו : . . . . .
 Resp. Chajim Or Zarua 20 sz. pedig azt találom : זה אשר שאלתי : ibidem 105 : שמורי נכדי הרב ר' שלום בר ברוך
 ל. ibidem 138, 150, 152. Ugyanebben az érte-
 lemben találjuk a נכד szót Gersom Meór Hagólánál Méir Rothen-
 burg responzumaiban prágai kiadás 847. sz. és berlini kiadás
 65. lap. V. ö. még RSBM. Baba Batra 108 a מנהילין cím-
 szó alatt: (אין נכדה בן אחיתה).

Epstein emez utalásait Libowitz után kiegészítem még:
 Berliner, Literaturblatt III, 2. szám, 11—12 l.; Groß REJ. IV, 183.

2, 1 : אתן ; 3, 7 : ישרת (így ms.); 4, 1 pontok helyett
 teendő; 7, 6 elején a pontok helyett: יעזבו; 7, 6 végén a
 pontok helyett: וער אלהים (így Porges is); 8, 2 a pontok he-
 lyett: לעומתו; 8, 3 : (הותמד 3); 8, 4 pontok helyett: ישבת; 8, 9
 pontok helyett: כתב חכמים כסופים; 8, 10 pontok helyett: (הרויצ"ה²);
 8, 15 : בעו"ה : בעו"ה; 8, 18 egészítsd ki: כרצון נפשי הנדיבה; 9, 1 : יטב
 מבכורי עניים ודם : ושאל חמר 5, 9; הרוזנים : הרוזנים 3, 9; ניב
 אמרי : אמרו 10, 10; כת' [בן] : כ"ת 1, 10; ענו ישתה חמר
 2, 11; פשוט : עשיתי . . . . . alúlról; 12, 12 : שתרדנה : שתכרכנה 12, 12;
 13, 1 : (מהג' ומהר"ם הנ"ל : מהגאונים מוניציאה 1, 13; 13, 4 pontok helyett:
 : ומוסכם להרע 5, 13; הר"י : הב"י 4, 13; תחלה יהיא פשוט שכיון
 : וקדושתו : קדושתו 2, 14; (לסדר : לספ' 1, 14; : ומשכם ופרשם עתה הרע
 3, 14; 15, 1 : כישומעים : כישומעים; משיבים כדין : משיבים 1, 15; אל . . .

¹) Így olvas Chajes és Porges is, míg Libowitz nagy diadallal
 היתמו-t hirdet.

²) De azért azt hiszem, hogy kiegészítésem (3, 4. j.) a do'og
 lényegére nézve, hogy t. i. Náthán Horadna superkommentárja ér-
 tendő, fenntartandó. Bizonyára הררנ"ה-ót kell olvasni. Az eddigi
 emendációk az első kivételével a kéziratból erednek, valamint a követ-
 kezők is a 15. lapig bezárólag.

³) Last קשיבות-t lát, de maga קציבות-t tételez fet, ami Bécza
 16a קציבות של אדם קציבות alapján egészen bizonyos.

⁴) Így áll világosan a kéziratban, de azért javításomat (12, 6. j.)
 helyesnek tartom.

⁵) Lásd u. ott 1. j.

⁶) Sejtéseimet (14, 1 és 2. j.) a kéziratok megeősítik. A ne-
 hezen olvasható darabot legközelebb kiadom.

מכל מי שהוא 2, 15; וגורע על שאלתו והקונים : וגורע עליו עד שהקונים כפי שויים אבל מי שהוא מחריש יחשבנו : מחריש חשבנו אויל ונחרפנו (így Simonsen és Porges is); 15, 5; אויל ויחרפנו ; אבל : ואבל 7 ; לכן שים : 15, 10—12 olv. ; נותן : טחן 8, 15 ; אבל : ואבל 7 פניך אליו וחה לה למצוא אותו ולהביא אליו מעותיו דבר זמן בזמנו כי אז לא תצטרך לבריות וכל זמן שאתה חי על האדמה ; אי : כי 16, 15 ; כ"ת דאנו : ראית 14, 15 ; לא תכון את בחנותו ; נכוב : ככור 17, 17 ; jelentése: a ti körötökben, a kérdőjel tehát törlendő. 19, 17 ; נפלא : נפלא 17, 19 ; ויכניעו הנפסד 10, 20 ; (וישימו ms. nem) ; ויכניעו הנפסד לקיים : לקויים ולברך בשמו ותמיד כל נדרים ונדבות : ולברך בשמו ותמיד כל נדרים ונדבות ; וצדקות שיעשו ויתנו בב"ה יושמו בקופת הב"ה ההוא ותהיה הרשות נתונה ביד בעל הבית מהכנסת ההוא לחלקם לעניים ולעשות מהם כאות נפשו וכ"ז זלמן [העומד] העושה : . . . זלמן והישיש 18, 20 ; (ms.) ; גזרנו וכו' olaszúl: היו טובים וכו' (7. l., 25. sz.) ; 23. sz. (ms.) ; בשם הישיש »meglio tardi che mai« (Chajes). 25, 18 ; תעצום után töröld a a kérdőjelet (így ms.) ; 26, 3 ; צני : נתי 3, 26 ; (ms.) ; למחזי 4, 26 ; (ms.) ; אסרן : אסרן (P. Mózes I, 37, 7 targuma után) ; 26, 7 ; בהקרות : בהקמת 16, 26 ; דיילי : דייליה 3, 29 ; רבתה : דבתה 21, 29 ; וצמר : וצמח 7, 29 ; יפרש : יפריש 1, 29 ; ישוב : ישיב 1, 31 ; אראלם : אראלים alúlról 5, 29 ; להגיל : המנאר 11, 31 ; (ms.) ; נהגם : נגם 2, 31 ; (ms.) ; ולא יריק הכלי רק מאשר בו 3, 32 ; (ms.) ; la botte non dà, se non del vino ch' ella ha (Marg.). 33, 1 j. Cf. Kaufmann, Conegliano Israel, 4 l. és CXXIX l. (Porges, Simonsen, Marx). 34, 15 ; אין בי חטא גם אם : 16, 37 ; מעט אתן אם את כל אשר אוכל אני נותן = Nè che poco vi dia da imputar sono; Chè quanto io posso dar, tutto vi dono (Orlando Furioso, canto I 3, 7—8. Marg.). 39, 5 ; לשממית : לתולדות ; 1, 41 ; jegyzethez (és 120. sz.) v. ö. Wetstein, גדולי ישראל 12. l. 43, 13 pontok helyett : פלוני (ms.) ; 15, 45 ; (ms.) ; יארך לשב[ח] . . . בלקיחת רשות : לספר . . . ואחר לקיחת רשות 6, 46 ; (ms.) ; נדבה רוחי אותי : 8, 49 ; után kiegészítendő : אף כי זה אמרו על יוסף, נוכל לסמוך דעת יוסף גם לזה ; 13, 49 ; (ms.) ; ואף פירושו אשר פרשת בו אפשר . . . vagy talán יום יום (Porges ממך vagy את [אח sajtóhiba]) ; 12, 53 ;

a kéziratban ez áll: איזה דבר באסינסה הוצאתים בא' [בער ?] סכינים : לאדו' : לא"א 56, 6 ; לקח' : לקך 54, 18 ; לטובה : לטובה 54, 16 ; קטנים (ms.) ; 59, 5 alúlról : הגיעה : הגיעה 61, 2—3 után olvasandó : והכנ , הכא את האנשים הביתה ומכח מנה והכנ , ami célzás a levél tartalmára. meg is maradhat. 70, 1 alúlról : תל' : תל' (Marg.) ; 71, 8 : פינייה : פינייה 71, 8 ; הנעלים : ותבונה : ותבונה 76, 10 ; נעשה : עשה 73, 6 alúlról ; הנעלים : ישיב : המיב 77, 2 ; (= ונחרם חמור) ; 77, 2 ; וכח"ח : ובר"ח 10 alúlról ; 10 alúlról utal még Wetstein c. saját művére 13 ; ugyanitt a 4. jegyzetre vonatkozólag megjegyzi, hogy Pinchas Horowitz sírfelirata nem ismeretes. 83, 9 alúlról : ותעורר : ותעורר 83, 9 ; 84, 1 és következő sorokban nem egy tégláról van szó (Por-ges), hanem talán a bölcsek kövéről (Libowitz) vagy, amint én sejtettem, egy amuletről. 84, 4 : האונקיא : המונקים 84, 4 alúlról ; 84, 8 alúlról : בקוני[אן] : בקוני 88, 23 ; יסרתי : יסרתיו 88, 6 alúlról : והבהר : והבהר (?) ; 89, 2 alúlról Margulies így olvassa : רק הליכות עולם אל תקרי , azaz Leó nem örökre távozott Velen-céből. 90, 22 : אהים : אהינו 90, 22 ; 91, 3. j. : זכור יזכור : צבור יצבור 91, 6 ; 91, 9 : מעליין : מעליין (?) ; 91, 9 : חשה : חשה 91, 9 ; תפיסת יד אדם ; 91, 9 ; 96, 8 : כחותי : כחותי 97, 14 ; Nahum 1, 10 alapján helyes (Marg. és P.) ; 98, 14 : כעבר האמור az előtte álló משרתי ; 98, 14 ; 99, 14 : כדרבנות : כדרבנות (Libowitz) ; 101, 11 : ייטפוט : ייטפוט 12 ; תחלת : החלנו 102, 13 ; Zsoltár 119, 9 szerint helyes (Marg. és P.) ; 103, 2 : בהם כמות : בהם כמות (M. és P.) ; 103, 4 : בשום : כי אם (P.) ; 108, 12 : דמוני : דמוני 110, 10 ; כתריהו 110, 10 ; 111, 5 : לקראתכם שמו : כתרוהו ; 111, 5 ; 115, 3 : אינטרמידיאה = intermezzo (Simonsen és Porg.) ; 115, 8 : אלא : אלא (e szerint a kérdőjel שלא után törlendő. Ch.) ; 119, 12 : הן רבים : הן רבים talán tartható Ex. 5, 5 alapján = régen megkaptam ; 119, 14 : חולי זוקן : חולי זוקן אך הזוקן חולי זוקן Manu-ello Mechabberóth-jából származik, ed. Lemberg 29. lap (Libow.) ; 120, 9 : לקל"ש : לקל"ש (לקראתנו לשלום) לקל"ש : לקל"ש 120, 9 ; 122, 11 : באותו : באותו (célzás Jóma 86 b ezen szavaira) ; 122, 11 ; 123, 6 : מהק"ק : מהק"ק (?) . A 132. sz., 1 jegyzetéhez Marx professzor a következőket írja: »Egy kis kötetben, melynek tartalma ובריקה דיני שהיטה ובריקה Samuel Portaleone

Helyesbítések és pótlások.

A következő helyesbítések és pótlások a magyar részre vonatkoznak.

5, 23. Ezeket kihagytuk: Ezeket négy kivétellel kihagytuk. A 16. és köv. laphoz. A »visszhangköltemények«-et ugyanezen név alatt tárgyalja már M. G. Abudiente, Gramm. Hebr. stb., Hamburg 1633 [l. Steinschneider, Bibl. Handbuch 11. szám] (Simonsen). 25, 5 alúlról Conian: Conegliano; 30, 4 Rovio: Robbio; 32, 4 Jakob Izráel ben Jakob Juda; 37, 15 Mordechai, melyet Porges 4. lap kifogásol, helyesebb, mint Mardochai (l. Zunz, Ges. Schriften III., 109); 40, 9 [da Sezze?]: da Melli A 170. számhoz (45. lap.) Csak a nyomtatandó talmudpéldányokról lehet szó, mert a körlevél a törökország rabbik nevében bocsáttatott ki és valamennyi községhez fordul. A talmudtilalom dacára a vállalatot Velencéből vezették (Porges 6. l. tett megjegyzése ellen). 41, 1 בשלום: השלום (v. ö. שמואל דבר שמואל 22. és 23. sz.); 47, 7 Bar [?]: Beér; 50, 18 Entin: Enschen (P.). Az 56. laphoz megjegyezzük még, hogy Popelauer 1904-ben egy Leó által aláírt kethubát ajánlott megvételre (11. számú katalógus, 91. lap). 58, 2. jegyzet (héber rész 25, 2. j. és 31, 5. j.) helyes משלי הקדמון minthogy Leó művéről van szó (P.). 68, 1. j. hozzáteendő, hogy Or lustro nem Mondenától való; ezt Schwab bizonyítja R. E. J. XXVII, 217 (Simonsen). A 62. és 85. lap kiegészítendő még azzal, hogy Leó »Riti«-jét Giulio Morosini is igazolásnak tekintette (Simonsen, Berliner Festschrift 340 köv.). 67, 1. j. Plantavitus Florilegium Rabb.-járól van szó (P.). Lásd most cikkement ZfHB. X 113–120. 67, 14 olvasandó: Federico Gonzaga, a mantuai uralkodó hercegek atyja (P.) A 77. és köv. lapokhoz hozzáteendő, hogy Soave is sikra szállt azon nézet ellen, hogy Leó volt a קול סכל szerzője (Il Vessillo XXXI (1883), 176 köv.). A 79. laphoz. Az תשובת המינים-ről már Geiger irt Hebr. Bibl. VI 23 köv. A kéziratot Halberstam katalógusa 45. és Hirschfeld katalógusa 456 szám alatt jegyzi fel (Marx). A de Rossi »Meór Énajim« elleni küzdelemhez (95. lap) lásd még Halberstam, Steinschneider Festschrift, héber rész 1–8. 92, 2. j. hozzáteendő, hogy egy 1578. nov. 6-án kelt döntvény alatt S. J. Katzenellenbogen, Jakob Coen és Abigdor Civalal aláírásai olvashatók, (REJ. X, 195. l. 144. sz.). 93, 1. A hely, melyre céloztunk, a פלגי מים-ban van 6b és

ומי הוא זה החפץ ביקר המלך גאוני ז"ל הנ"ל יותר ממני הלא : igitur hangzik : אנכי הייתי הראשון שבקשתי להציב תמונתו לנגד עיני עיי הצייר ואותה לקחתי לי והצבתיה בבית מדרשי לקיים מה שנאמר. והיו עיניך רואות את מוריך 101. Abigdor Civald jelentékeny respondens volt, a mint 3 a taláható nyilatkozatából kitűnik : ומה מאד חשקה נפשי להאריך בזה אבל : השעי דחוקה לי כי מעיי אני עלי שמים וארץ שאין לי פנאי לאכול לחם חקי מזג רוב השאלוי ותשוי שבאו אלי ממדינת הים וצריך אני להשיב אליהם מפני כבודי וכבודו. וגם שחבירי המקשיבים לקולי דבר יו' ביומו בישיבה אינם מניחיי 130, 16. Molmenti 244 kövv.: A polgárok 1550 és 1650 közt meggazdagodnak a kereskedelemből és egyesek közülük felvétetnek a nobili közzé.

Leó több új levelét és irását más helyen fogom közre bocsátani. Ugyanott fogom az iratgyűjteményünkben előforduló személyek életrajzaihoz gyűjtött újabb adatokat is közölni.

Személynevek.

A héber résznek külön névmutatója lévén, a Tartalom áttekintése (22—50. lap) nem vétetett tekintetbe. Egyenlő nevű személyek nincsenek megkülönböztetve.

- A**bner de Burgos 83.
Aboab Immanuel 82, 115.
Aboab Izsák 83.
Aboab Jakob 9, 113.
Aboab József 18.
Aboab Sámuel 100, 106, 115, 126, 140, 142, 150.
Abudiente M. G. 161.
Áron (szedő Krakó) 128.
Alatino Mózes 60.
Alfarin Bárukh 111.
Alfoal Chajim 4.
Algazi Salamon 57.
Amaru Dávid 154.
Anav Jesaia 121, 124.
Archevolti Sámuel 3, 4, 15, 55, 54, 61, 55, 58, 64, 102, 121, 124, 125, 134, 145, 146.
Askenazi Élia 59, 91.
Askenazi Eliezer 91, 128.
Askenazi Joel 91.
Askenazi Sám. Jehuda 90.
- B**acharach Jair Chajim 146.
Barbaro Ermolao 59.
Bárukh ben Sámuel 121.
Bassan Bendet 121, 124.
Bassan Mordechai 121, 122.
Basula Simson 150.
Beér (család) 161.
Belgrado Gerson 69.
Belgrado Joel 152.
Belgrado Kalonymos 104, 159.
- Bel-Occhio Pietro (szerzetes) 62.
Bene del Eliezer Dávid 146.
Bene del Juda 154.
Benveniste Józua Rafael 64, 65.
Bomberg Dániel 129.
Boncompagno Giacomo 64.
Burdilan Zalman 57.
- C**alimani Ábrahám 20.
Calimani testvérek 100.
Cameo Ábrahám 74.
Canaruti Jehuda 11, 58.
Cantarini Marco 128.
Carfati Bencion 95, 102, 103—104, 106, 107, 110, 119, 121, 122, 123, 124, 134, 148, 151.
Carfati Jakob 121, 124.
Carfati Élia 103.
Carmi (család) 95, 127.
Carob József 128.
Cervi de Dávid 132.
Chalfon Elia Menachem 70.
Chanin Nachman 122.
Chefez Izsák ben Gerson 147.
Civald Abigdor 94, 95, 101—102, 104, 106, 110, 111, 119, 121, 122, 149, 161, 162.
Civald Ábrahám 101.
Civald Kaufmann 92.
Civald Mordechai 101.
Civald Mózes 101.
Civald Simson 101.

- Civald Rafael 57, 101, 137.
 Coen Gerson (lásd Colonia).
 Coen Jakob 94, 95, 99–100, 119, 149, 161.
 Coen Zalman 96.
 Coen-Porto Jechiel 143.
 Coen-Porto Mózes 121, 124, 125.
 Coimbrano Mózes 125.
 Colonia Gerson Coen 18, 53, 55, 58, 140, 154.
 Comonymo (dominikanus) lásd Raguseo.
 Conian (Conegliano) Izráel 69.
 Conian (Conegliano) Jehuda 121, 124.
 Consigli Abtaljon 92, 95, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124.
Eselin Louis 63.
 Eulenburg Jiszachar Bär 125.
 Ezobi Salamon 66.
Fano Ezra 121, 123.
 Fano Jehuda 92, 107–109, 110, 111, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124.
 Fano Menachem Azarja 52, 56, 59, 77, 107, 122, 124, 127, 130, 144, 146, 149.
 Fermi Józsuá 94.
 Figo Azarja 89, 122, 140, 148.
 Finzi Chizkija 53, 119, 122.
 Foa Chizkija 124.
 Foa Izsák 97, 145.
 Foa József 59.
 Frances Imm. 19.
 Frances Jakob 112.
Gerassini Mosè 100.
 Gerassini Sámuel 97.
 Gergely XIII. 109.
 Gerson Izsák 101, 104, 122.
 Gonzaga Federico 67, 161.
 Grimani Antonio 138.
 Grimani Marino 62, 136.
Hamburgi eretnek 78–80.
 Hamon József 3.
 Horadna Náthán 156.
 Horowitz Pinchasz 158.
 Heilbronn Jakob 54, 93, 102, 113, 122, 134, 148, 149.
Isserls Mózes 59, 91, 92, 94, 97, 131.
Jabez József 148.
 Jachja (ibn) József b. Salomo 3, 17.
 Jafe Mordechai 106, 122.
 Jóchanan Krakóból 128.
Karis Efraim 11.
 Karo Izsák 65.
 Karo József 57, 97.
 Katz Józsuá 160.
 Katz Mózes Sámuel 61, 162.
 Katzenellenbogen Meir 59, 90, 92, 94, 134, 147, 150.
 Katzenellenbogen Sámuel Jehuda 56, 59, 89–99, 101, 104, 106, 110, 118, 119, 122, 130, 131, 133, 145, 146, 149, 153, 154, 161.
Lattes Ábrahám 73.
 Leone Ebreo (Jehuda Sommo Portaleone) 142.
 Levi ben Chabib 151.
 Levi Anselmo 132.
 Levi Izsák 9, 66, 67, 112, 150.
 Levi Jakob 52, 71, 137.
 Levi Liberal 132.
 Levi Tobia 123.
 Levi Zelmelin 92.
 Luntschitz Salamon Efrajim 146.
 Luria Salamon 94.
 Luria Sámuel 57.
 Luria Zalman 102.
 Lusitano Sámuel 57.
 Luzzatto Benedetto 111.
 Luzzatto Dávid 100.
 Luzzatto Izsák 109, 111.
 Luzzatto (?) Mózes 111.
 Luzzatto Nehemia 110.
 Luzzatto Szimcha 9, 10, 58, 86, 105, 109–116, 122, 126, 132, 137, 139.
Majo Jakob 113.
 Malvezzi Marco 133, 140.

- Mantino Jakob 59.
 Margulies Mózes Mordechai 121, 124.
 Marini Marco 63, 64.
 Medina Sámuel 79.
 Meir Krakóból 61.
 Melli da Pacifico 159, 161.
 Minz Jehuda 89, 90.
 Modena (család) 52.
 Modena Abram 151.
 Modena Abtaljon 52, 55, 91, 107, 121, 124.
 Modena Diana 52, 55.
 Modena Élia Mazaltob 18, 74.
 Modena Eszter 52, 55.
 Modena Izsák 52, 53, 55, 131.
 Modena Giuda 151.
 Modena Mordechai 52, 55, 60, 74, 76.
 Modena Zebulon 55.
 Molino Francesco (doge) 109, 114
 Mordechai ben Gamliel 3.
 Morosini Giulio 112, 151, 161.
 Morteira József 58, 101, 111.
 Morteira Saul 126.
 Motta La Jakob b. Jekuthiel 52.
 Muscato Jehuda 57, 62, 97, 101, 148.

Nahman Juda 132.
 Nászi József Don 138.
 Nizza Eliezer Chajim 137, 159.
 Norlingen Dávid 125.

Ottolengo Náthán 121, 124, 127.

Padovano Izsák 60, 70.
 Padua Meir, lásd Katzenellenbogen.
 Palontrotti Melchior 113.
 Pardo József 59.
 Parenz Áser 93, 97.
 Parenzo Ábrahám 17, 52, 132.
 Parenzo Sámuel 52.
 Pisa Jechiel 147.
 Plantavitius 6, 65–67, 161.
 Pompeo Alberto 67.
 Portaleone Ábrahám 91.
 Portaleone Sámuel 125, 126, 158.
 Porto Menachem Cion 145.
 Provenzal Ábrahám 127, 137.

Quirini (Monsign.) 60.

Ráchel (énekesnő) 141.
 Raguseo Vincenzo Comonymo 16, 62.
 Rapa Coen Mózes Menachem 121, 124.
 Ravenna Dávid 121, 124.
 Ravenna József 144.
 Ravenna Menachem 145.
 Rocca della Izsák Sabbatai 74.
 Rocca della József 20.
 Rocca della Mózes Basula 53.
 Roman Jakob 65.
 Rossi de Azarja 52, 62, 83, 95, 145.
 Rossi dei Laudadio 131.
 Rovigo Abt., lásd Consigli.
 Rovigo Jekuthiel 118.

Salom Jakob 18, 161.
 Samega József 121.
 Sanguini Sámuel 159.
 Saraval Ábrahám 105.
 Saraval Jakob 106.
 Saraval Jehuda Lëb 101, 105–106, 110, 119, 121, 122.
 Saraval Nehemia 97, 105, 106, 137.
 Saraval Salamon 106.
 Saraval Salamon Chai 106.
 Saul Mordechai 57.
 Savàl ibn Salamon 57.
 Segal Chajim 121, 124.
 Seldenus Johannes 66.
 Seruk ibn József 57.
 Sforno Obadja 124.
 Sforno Salamon 137.
 Simcha Eszter 54.
 Simcha Izsák 52.
 Simcha Ráchel 54.
 Spira Náthán 150, 151.

- T**aiapetra Sebastianus 64.
Tardiol Jechiel 121, 124.
Terracina Mózes 122, 123.
Trabotto Azriel 107.
Trabotto Jechiel 107.
Trabotto Nethanél 61, 86, 108, 111, 115, 122, 123.
- U**nger, Ch. Th. 9, 75.
Uziel Bárukh 91.
Uziel Izsák 70, 111.
- V**alvasson Jomtob 18, 74, 116.
- V**eslingio Giovanni 59.
Vigevano Izsák 152.
Vigevano Mordechai Izráel 73.
Viterbo Chajim Ábrahám 81, 83.
- W**ahl Saul 91, 92, 96.
Weidner Pál 98–99.
- Z**ahalon Jakob 153.
Zarko Jehuda 3.
Zakuth Mózes 81, 105, 151.
Zelman József 58, 59, 69.
Zelman Salamon 60.
Zifroni Izráel 64.

TARTALOM.

Előszó.

I.

Bevezetés.

(1—5. oldal.)

A zsidó történelmi tanulmányok menete 1. Az általános történet-tudomány hatásai 1—2. A velencei község és rabbiság tekintélye és ebből folyólag Leó iratgyűjteményének jelentősége 2—3. Levelezők és levélokmányok 3—4. Nincs héber irodai stílus 4.

II.

A kéziratok.

(5—13. oldal.)

A kéziratok ismertetése 5. Címük כתבים. Téves nézetek róluk 6. Bizonyítás, hogy a nagyobb rész elkallódott 7—8. Mi módon 8—10. Modena iratgyűjteményét nem redigálta 10—11. Elrendezés kiadásunkban 11. Leó autográfjainak állapota 12. A kiadásnál követett módszer 13.

III.

Az irásgyűjtemény héber stílusa.

(13—16. oldal.)

A héber muzivstílus talmudutáni korban keletkezett; a talmudi muzivstílus keletkezésének kora még nincs megállapítva 14. Leó stílusának jellemzése 15. Kora izlésének hatása alatt áll 16.

IV.

A költői termékek.

(16—22. oldal.)

Leó régibb mintákra támaszkodik 16. Visszhangköltemények 17—18. Sejtés a gyászdal előadásáról 19. Leó költészete 20—22. נוצרי mint műszó 20, 3. jegyzet. Leó ügyesen kezeli az olasz nyelvet 22.

V.

A tartalom áttekintése.

(22—51. oldal.)

VI.

Leó életrajzához.

(51—76. oldal.)

Leó adatai életrajzához 51. A Modena család 51. Leó életfolyásának főmozzanatai iratgyűjteményéből és egyéb irataiból vett új vonásokkal bővítve 53 - 57. Sámuel Lusitano »Czofnath Paaneach« c. művének előszava Leó tollából ered 57. Leó irodalmi tevékenységénél gyakorlati célokat tart szem előtt 53. A velencei könyvnyomásról és dedikációkról 59--61. Leó érintkezése keresztényekkel 62. Marco Marini és תבת נח c. héber szótára 63—65. Plantavitius és נטע הגסן c. thesaurusa 65—67 (V. ö. most ZfHB. X, 113—120). Leó nyilatkozatai az asszonyokról 68. Leó szegénysége 69. Leó játékszenvedélye 70. A játékszenvedély Velencében és máshol 71—72. Két esküformula a játék ellen 73. Leó hisz az astrológiában és alchémiában 73—74. Függelék: Mordechai Modena dicsőítő verse atyja גלות יהודה c. héber-olasz szótárára.

VII.

Leó viszonya a talmudhoz.

(77—86. oldal.)

Leó nem írta »A Balga Hangja« c. művet 77. Magén ve-Cinna 78. A hamburgi eretnek tényleg létezett 78—89. A velenceiek átka a rabbinikus hagyomány megvetői ellen 79—80. A hamburgi ereteknek Velencében és más olasz városokban hivei akadtak 80. A קול סכל cím értelme 81. Leó a hagyományt őszintén védte 82. Bizonyítékok az irodalomból, hogy Olaszországban a hagyomány elleni opposzició el volt terjedve 82—84. Leó »Riti« c. műve a zsidó ritust nem gunyolja 84—86. Függelék: Velencei hirdetés a talmud ellenzői ellen az 1618-iki évben 87—88.

VIII.

Velencei rabbik 1550—1650.

(89—116. oldal.)

1. S. J. Katzenellenbogen 89—99. Ósei 90. Ifjukora, családja 91. Saul Wahl 92. K. mint rabbi és tanító 92—93. Döntvényei 94. Fellépése de Rossi műve ellen és más Velencén kívül eső ügyekben 95. Velencei működése 96. Korrektor, összeköttetés József

Karoval 97. Kinyomatott műve 97. Paulus Weidnerus kitért orvos latin művében Katzenellenbogenhez intézett héber levelét közli 98—99.

2. **J a k o b b e n Á b r a h á m B á r u k h C o e n** 99—100. Élete és működése. Sirfelirata.

3. **A b i g d o r C i v i d a l** 101—102. A Civald család 101. Élete és működése. Rabbikus véleményei 102.

4. **B e n c i o n C a r f a t i** 103—105. A Carfatiak 103. Rabbi tevékenysége 104.

5. **J e h u d a L ö b S a r a v a l** 105—106. A Saraval család 105. Élete és működése 106.

6. **J e h u d a b e n M ó z e s S a l t a r o d a F a n o** 107—109. Ósei és a Saltaro név 107. Élete 107—108. Általános műveltséggel birt. A rovigoi rituális fürdőről külön könyvet és XIII. Gergely pápára olasz nyelven dicsőítő verset tett közzé 108—109.

7. **S z i m c h a (S i m o n e) L u z z a t t o** 109—116. A Luzzatto család 109. Születési éve. Első dolgozatai 110. Viszonya Leóhoz 111. Működése mint rabbi és tanító. Általános műveltséggel birt 111—112. Rabbi döntvényei 113. Két olasz munkája 114—115. A karaiták elleni vitairatnak és valószínűleg a zsidó ritusokról szóló munkának a szerzője 115—116.

IX.

Kulturtörténeti adalékok.

(117—154. oldal.)

1. **A r o v i g o i r i t u á l i s f ü r d ő k ö r ü l i h a r c** 117—126. Miért voltak a zsidóknál a középkorban a belső viszályok oly gyakoriak és oly hevesek? 117—119. A rovigoi mikvaviszály előzményei 119. Az igazi ok két testvér viszálykodása. Az ügy 1605-ben a nyilvánosság elé kerül 120. A viszályba elegyedett rabbik és a három kinyomatott vitairat 121—125. Sámuel Portaleone kéziratos műve a mikvaviszályról 125—126.

2. **K e r e s k e d e l e m é s i p a r** 126—138. Választott bíróságok 126. Carmi-Ottolengo per. A rabbiságok szerepe. A ferrarai bolt-helyiségek jövedelme körüli viszály 127. A **velencei zsidóknak** egész Európával vannak kereskedelmi összeköttetések 128. Könyvkereskedés, könyvterjesztés, könyvnyomás, kiadás nagysága, könyvárak 129—130. Ügynöki jog 130. Pénz és áruk. Szabóság, földmivelés, állattenyésztés 131. Ékszerkereskedés, pénzügyletek, iparvállalatok 132. Áruforgalom, posta 132—133. Keresztény keltezés 134. Leó a levelekben ujságokat lát, mint a velenceiek általában e korban 135. Fontosabb hírek. Marino Grimani doge és a zsidók 136. Röpiratok 137.

3. **T á r s a d a l m i h e l y z e t é s m a g á n é l e t** 138—146. A nemesség és a nép hangulata a zsidók irányában 138. A ghettoba való bezárást a zsidók nem tartották bajnak. A zsidók száma és

anyagi helyzetük 139. Barátságos érintkezés keresztényekkel 140. Zsidó színház 140—142. Játékszenvedély. Rablógyilkossági kísérlet 143. Foglyok kiváltása és egyéb jótékonyág 143—144. Bigamia 144. Személynevek. Menachem Azarja Fano tulajdonképi neve Immanuel volt 144—146.

4. Vallásos és községi élet 147—151. Tanulmányok 147. A talmud megtiltása 147—148. Vallásos parancsolatok elhanyagolása 148—149. Nemzsidó bor élvezete 149—151. A velencei három község és közös tanácsuk 151—152. Avogadori di Comune 152. A velencei rabbik eskü alatt szövetkeznek, hogy jogaikat az előljáróságok tulajdonosai ellen közösen fogják megvédeni 152—153. A velencei rabbisák tekintélye kifelé 153. A munka megszüntetésére való felszólítás a szombat beköszöntése előtt. A prédikáció közkedveltsége 154.

A héber szöveg javításához és magyarázatához.

(155—160. oldal.)

Helyesbítések és pótlások.

(161—162. oldal.)

Személynevek.

(163—166. oldal.)

Tartalom.

(167—170. oldal.)

LELTÁROZVA

2012 FEBR 22

